

WIADOMOŚCI GEOGRAFICZNE

**BULLETIN TRIMESTRIEL
DE GÉOGRAPHIE**

TOM XVI. 1938 ZESZYT 2

K R A K Ó W

Śp. Prof. Dr STANISŁAW TOMASZ NOWAKOWSKI

*9. I. 1888 r. – † 10. III. 1938 r.

Śp. prof. dr Stanisław Tomasz Nowakowski.

Naukę polską spotkał dotkliwy cios — ubył z jej szeregów wybitny uczony, prof. dr Stanisław Nowakowski, który zmarł po krótkiej chorobie dnia 10 marca 1938 r.

Śp. prof. Nowakowski, urodził się 9. I. 1888 r. w Sosnowce gub. Podolskiej, jako syn Józefa i Marii z Paszkiewiczów. Gimnazjum ukończył w Saratowie w r. 1907 i w tymże roku zapisał się do Kijowskiego Instytutu Handlowego, gdzie studiował nauki ekonomiczne, zwłaszcza geografię ekonomiczną. Jeszcze przed ukończeniem studiów został w r. 1912 wysłany z ramienia Instytutu do Japonii, celem zapoznania się ze strukturą gospodarczą krajów wschodnio-azjatyckich, w szczególności ze stanem rolnictwa w Japonii. Rezultatem podróży była praca: „Sielskoje hożajstwo sowremionnoj Japonii“, wydana w r. 1913 w Kijowie. Na podstawie tej pracy został wybrany czynnym członkiem Towarzystwa Ekonomicznego w Kijowie. Wkrótce potem wyjeżdża ponownie do Japonii, dla przeprowadzenia badań, związanych z budową i otwarciem Kanału Panamskiego. Po powrocie z tej podróży napisał wielkie dzieło: „Kanał Panamskij i jego mirowoje znaczenje“, wydane w Kijowie w r. 1915. W dziele tym śp. prof. Nowakowski nadzwyczaj trafnie przewidział gospodarcze i polityczne konsekwencje otwarcia Kanału Panamskiego dla U. S. A. i Japonii, oraz niezwykle spotęgowanie się roli Pacyfiku.

W r. 1915 udaje się po raz trzeci na Daleki Wschód, w celu zbadania możliwości nawiązania bliższej współpracy gospodarczej Rosji z Japonią. Jednocześnie Tow. Antropologiczne w Piotrogradzie poleciło mu przeprowadzić specjalne badania antropologiczne na Formozie. Po odbyciu tej podróży napisał rozprawę: „K woprosu o rusko-japonskich torgowych snoszenjach“, wydaną w roku 1915 w Kijowie przez Izbę Handlową Południowo-Zachodniej Rosji.

W r. 1915 został wybrany członkiem Rosyjskiego Tow. Geograficznego i w tymże roku został profesorem geografii ekonomicznej we wspomnianym Instytucie w Kijowie. W r. 1917 zorganizował w Kijowie pierwszy Instytut Geograficzny w Rosji. Działalnością pedagogiczną w Kijowskim Instytucie Handlowym zajmował się jednakże dość krótko, bowiem w połowie 1917 roku został wysłany przez rząd Kiereńskiego na 3 lata do Japonii i Ameryki. W czasie tego czwartego już pobytu w Japonii napisał obszernie dzieło: „Japonia a Rosja“, wydane w r. 1918 w Tokio. Praca ta zamyka pierwszy okres podróżniczej i naukowej działalności śp. prof. Nowakowskiego. W okresie tym pisał

z konieczności po rosyjsku i z konieczności zajmował się zagadnieniami, powierzanymi Mu i wskazywanymi przez instytucje i władze, które go w podróże wysyłały.

Nie chcąc po rewolucji bolszewickiej wracać do Rosji, śp. prof. Nowakowski udaje się w r. 1918 z Japonii do Stanów Zjednoczonych i zatrzymuje się na stały pobyt w Chicago. Bez pieniędzy i w obcym dla siebie środowisku, potrafił wkrótce wybić się w amerykańskim świecie naukowym. Uzupełnia wówczas swoje studia geograficzne u takich profesorów jak Salisbury, Barrows, Gregory i Huntington. W r. 1922 otrzymał stanowisko profesora w Clark University w Worolster, gdzie wykładał geografję ekonomiczną. Otrzymawszy misję zbadania pod względem geograficzno-ekonomicznym krajów słowiańskich, przybywa w r. 1922 po raz pierwszy do Polski. Po powrocie do Ameryki, zakłada w r. 1923 Tow. Przyjaciół Polskiej Kultury i urządza pierwszą w Ameryce polską wystawę geograficzną, dla której zebrał w Polsce olbrzymią literaturę do historii geografii w Polsce. W r. 1923 udaje się z polecenia rządu amerykańskiego po raz drugi do Polski z misją prof. Mikela i wówczas to nawiązuje stosunki z Uniwersytetem Poznańskim, który go powołał na katedrę geografii gospodarczej w charakterze profesora zwyczajnego w r. 1924.

W czasie swego 6-letniego pobytu w Ameryce, śp. prof. Nowakowski ogłosił wiele rozpraw w języku angielskim, głównie z dziedziny badań nad wpływem klimatu na życie gospodarcze narodów. Najważniejsze z nich są: 1) „Climatic provinces of the Russian Far East in relation to human activities” — *The Geograph. Review*. XI. 1922. 2) „The probable effect of the climate of the Russian Far East on human life and activity” — *Ecology*, III. 3. 1922. 3) „Geographic-regions of the fisheries in Asiatic Russia” — *The Journal of Geography* XXII. 1923. 4) „Natural resources of Russia” — *Tamże*, XXII, 1923.

Działalność naukową w Polsce rozpoczął śp. prof. Nowakowski od napisania bardzo ciekawej rozprawy „Do kogo świat należy”?, wydanej w r. 1925, która chociaż w części wypełniła dotkliwy wówczas brak podręcznika ogólnej geografii gospodarczej w języku polskim. Wkrótce potem przystąpił do szeroko zakrojonych badań regionalnych nad życiem gospodarczym Wielkopolski i Pomorza. Zebrawszy niestychanie bogaty materiał, ogłosił w latach 1929—1930 dwa olbrzymie tomy „Geografii Gospodarezej Polski Zachodniej”, która przedstawia wyczerpujący obraz życia gospodarczego dwóch województw zachodnich. Dzieła, zawierającego również bogaty zbiór map, wykresów i ilustracji nie posiada żadna inna dzielnica Polski, a i w literaturze zagranicznej nie znajdziemy wiele podobnych. W ten sam sposób zamierzał śp. prof. N. opracować wszystkie ziemie polskie, jednakże nieprzezwyciężone trudności wydawnicze zamiar ten utrudniły. Spowodowało to śp. prof. N. do porzucenia badań regionalnych i do zwrócenia się do zagadnień teoretycznych. Już w r. 1928 wydał ciekawą rozprawę p. t. „Marksizm a geografia gospodarcza”, w której wykazuje konieczność oparcia dociekań geograficzno-gosudar-

czych na podłożu filozofii materialistycznej. Myśli te rozwijał następnie zmarły w swym największym teoretycznym dziele „Geografia jako nauka“, wydanym w r. 1935 w Wydawnictwie Wielka Geografia Powszechna. W tym samym wydawnictwie pojawiło się na krótko przed śmiercią ostatnie wielkie dzieło zmarłego „Geografia ZSRR.“ Wykazuje w nim, iż Polska, jako najbliższa sąsiadka Rosji, powinna ze szczególną uwagą śledzić wszystkie przejawy politycznego, społecznego i gospodarczego życia Rosji, do której zmarły odnosił się zawsze z sympatią. Dla zebrania materiałów odbył podróż do Rosji w lecie 1934 r. Na krótko przed śmiercią śp. prof. N. zwrócił się do badań nad problemem surowców i kolonii, który zamierzał ująć w perspektywie i rozwoju historycznym. Niestety, zdołał zakończyć tylko pierwszy rozdział p. t. „Metodyka badań surowcowych“, który ogłosił w miesięczniku Drogi Polski.

Śp. prof. Nowakowski brał żywy udział nie tylko w pracach uniwersyteckich, zjazdach naukowych, ale i w robotniczych organizacjach zawodowych i oświatowych, wygłaszając liczne odczyty itp. Był człowiekiem niezwykle uczynnym, szlachetnym i dobrym, zwłaszcza dla młodzieży akademickiej, którą opiekował się prawdziwie po ojcowsku.

Florian Barciński

ADAM GADOMSKI.

Problem „suchych“ wód, dolin, kotłów, żlebów, przełęczy i wierchów w Tatrach.

(Le problème des eaux et vallées sèches, des cirques, thalwegs, cols et sommets secs de la Tatra).

W Tatrach, które są tak bogate w wodę, znajdują się okolice, gdzie tej wody na powierzchni zupełnie nie ma. Znalazło to wyraz w nazwach podanych w tytule, oraz pokrewnych im nazwach dolin „pustych“, „żłomisk“, „piarzystych“ i t. d. Nazwy te skupiają się na małej stosunkowo przestrzeni około kilkunastu km² obejmującej geograficznie tak zwane Zakopiańskie Tatry Wapienne¹⁾ oraz Tatry Środkowe²⁾.

Z topografii samych nazw podaję szczegóły następujące. Posuwając się na mapie od Zakopanego przez Giewont-Kasprowy ku Hali Gąsienicowej spotykamy następujące nazwy: 1) Dolina Suchego Żlebu w pasie reglowym pomiędzy doliną Małej Łąki a doliną Za Bramką. 2) Suchy Wierch 1480 m, dolomitowy regiel pomiędzy górnymi piętrami doliny Strązyskiej a Białego. 3) Dolinki Wielka i Mała Rówień,

¹⁾ Nazwą tą obejmują Regle Zakopiańskie, Grupę Giewontu, Czerwonych Wierchów, Kopę Magóry i t. d. jako odrębną jednostkę Zachodnich Tatr.

²⁾ Nazwa odnosi się do wyodrębnionej z Tatr Zachodnich wschodniej części w obrębie jej znacznego obniżenia w okolicy przełęczy Gorczykowych i Liliowego.

zwane również Pustymi Dolinami, tworzące górne kotły glacialne doliny Strażyskiej ¹⁾. 4) Suchy Żleb nad Kalatówkami, w dorzeczu doliny Bystrej. 5) Dolina Sucha Kondracka. 6) Suchy Kocioł Kondracki. 7) Suchy Kondracki szczyt 1890 m. 8) Suche Czuby 1832 m, skaliste turnie w głównej grani tatrzańskiej. 9) Suchy Kocioł Kasprowy. 10) Dolina Sucha Kasprowa. 11) Sucha przełęcz 1949 m pomiędzy Kasprowym a Beskidem. 12) Suchy Kocioł, poniżej tejże przełęczy. 13) Sucha Dolina, przedłużenie Suchego Kotła ku Hali Gąsienicowej. 14) Sucha Woda, walna dolina tatrzańska na granicy Zachodnich i Wysokich Tatr.

W pozostałej części Tatr nazwy te tylko w nielicznych wypadkach występują, a to: 1) Sucha Kopa w dolinie Wielickiej. 2) Suchy Wierch w dolinie Batyżowieckiej. 3) Dolina Złomisk, boczna Mięguszwieckiej. 4) Dolina Piarżysta w Ciemnych Smreczynach. 5) Dolina Pusta pod Zamartą Turnią — wszystkie nazwy odnoszące się do Wysokich Tatr — oraz 6) tak zwany Suchy Zadek na południowych zboczach Bystrej w Zachodnich Tatrach.

Z wyliczonych tu „suchych“ nazw czternaście skupia się na powierzchni kilkunastu km², — kilka tylko występuje w rozproszeniu w reszcie obszaru Tatr, wynoszącej blisko 1400 km². Mamy więc do czynienia z bardzo wyraźną koncentracją tych nazw ograniczoną do terenu Zakopiańskich Tatr Wapiennych i Tatr Środkowych, którego suchość wymaga wytłumaczenia.

Mamy tu do czynienia ze specyficznymi warunkami, na które składa się przede wszystkim geologia i morfologia terenu. Teren doliny Suchego Żlebu oraz Suchego Wierchu w pasie reglowym jest terenem występowania dwóch dygityzacji reglowych zaznaczonych pojawianiem się ławie dolomitowych. W środku pomiędzy nimi znajdują się ławie miększych skał, odpowiadające przełęczom i obniżeniom, zbudowane z iłotłupków i zlepieńców. Doliny reglowe zawalone są w najgórniejszych piętrach stożkami nasypowymi i usypiskami, które powodują, że spływające ze stromych urwisk Giewontu wody płyną pod piargami. Wody te pojawiają się dopiero jako naziemne wraz ze zniknięciem piargów, tworząc np. w dolinie Strażyskiej wodospad zwany Siklawicą. Wraz z urwiskami Giewontu zmieniają się skały i krajobraz; miejsce kruchych i niewysokich dolomitów zajmują wapienie jurajskie o rzeźbie wysokogórskiej. Północne ściany Giewontu opadają stromo ku wspomnianym już górnym, pustym kotłom lodowcowym doliny Strażyskiej, oraz ku niezupełnie wykształconemu kotłowi górnych pięter doliny Białego ²⁾. Wręcz odmienną jest południowa

¹⁾ Por. Dr Adam G a d o m s k i. „O zlodowaceniu Doliny Strażyskiej“. Czas. Geogr. 1925. T. III. Z. 3/4.

²⁾ Por. Dr A. G a d o m s k i. „Carte de la morphologie du versant N des Monts Tatra“. Congr. Internat. Géogr. 1934. Varsovie.

i wschodnia strona Giewontu, gdzie trawniki podchodzą pod sam prawie szczyt, a miejsce pustych i groźnych kotłów zajmują łagodne żleby. Jeden z takich żlebów na wschodnich stokach Giewontu zwany jest „Suchym Żlebem”. U wylotu w Halę Kalatówek zatarasowany on jest w poprzek lewą, boczną, granitową moreną doliny Bystrej¹⁾ pochodzącą z górnego krystalicznego dorzecza, podczas gdy otoczenie Suchego Żlebu jest wapienne. Morena ta jest doskonale zachowaną i zupełnie nienaruszoną, albowiem Suchy Żleb nie posiada naziemnego odwodnienia. Na krasowy charakter tego zjawiska wskazuje opodal leżące wywierzysko Bystrej 1175 m. Wywierzysko to, jedno z najsilniejszych w Tatrach, jest wylotem podziemnego odwodnienia całej, dziś prawie suchej na wierzchu, grupy Giewontu i Czerwonych Wierchów. Powyżej bowiem tego wywierzyska Kondratowy Potok płynący z dolin Kondratowej i Suchej Kondrackiej jest zupełnie nikły i wkrótce w ogóle naziemnie ginie, natomiast wywierzysko dostarcza głównej masy wód, tworzących Bystry Potok, jedną z głównych strug składającą się na Biały Dunajec. Dowodem siły i zasięgu tego podziemnego odwodnienia jest fakt, iż w odkrytej przez braci Z w o l i ń s k i c h grocie w Dolnych Kalatówkach znalezione zostały otoczaki krystaliczne, pochodzące już z następnej serii skał. Oto do południowych wapiennych zboczy Giewontu przytyka wąska wstęga utworów permo-triasowych, a za nią już bezpośrednio znajduje się tak zwana Północna Wyspa Krystaliczna Tatrzańska²⁾. Orograficznie wyspę krystaliczną stanowią szczyty Suchego Kondrackiego 1901 m, Suchych Czub 1832 m, Czuby Goryczkowej 1913 m, Pośredniego Goryczkowego 1872 m, Kasprowego 1988 m i Beskidu 2012 m. W obrębie tej północnej wyspy krystalicznej koncentruje się największa ilość „suchych” nazw z czternastu podanych, bo obejmująca aż dziewięć punktów.

Okolice te należą do najsuchszych w Tatrach, przy czym maksimum suchości występuje wokół szczytu Kasprowego. Oto szczyt ten na północ opada do Suchego Kotła Kasprowego, przy czym biorąc z tego Kotła dolina zyskała miano Suchej Kasprowej. Od przełęczy Suchej dzieli go tylko mała przestrzeń, poniżej której znajduje się Suchy Kocioł i Sucha Dolina, uchodząca do Suchej Wody. Wreszcie od strony Goryczkowej przytykają do Kasprowego suche Kotły Goryczkowe.

Następujące czynniki przyczyniły się do suchości tych okolic: 1) Zróżnicowana budowa geologiczna regli zakopiańskich. 2) Wyspowy charakter skał krystalicznych, leżą-

¹⁾ Por. Dr A. G a d o m s k i. „Szkic glacialno-morfologiczny doliny Bystrej”, mapka w artykule „O zlodowaceniu doliny Bystrej pod Kuźnicami”. Przegl. Geogr. 1936.

²⁾ W. P a w l i c a. „Północna wyspa krystaliczna w Tatrach”. Rozpr. Wydz. Matem.-Przyr. Akad. Um. T. 14. 1914.

cych na podścielających je skałach osadowych. 3) Spękanie, potrzaskanie skał najdobitniej występujące na Liliowym i okolicy. 4) Nieckowata budowa geologiczna doliny Cichej. 5) Przepuszczalność podłoża i związane z tym zjawiska kraśowe. 6) Wpływ pokryw morenowych i rumoszy piargowych. Te wszystkie czynniki sprawiają, iż stosunki hydrograficzne omawianego obszaru są skomplikowane. Wody spływające z granitowej wyspy krystalicznej lub też z Wysokich Tatr natrafiając na wtrącenia innych skał ulegają w nich bądź pochłonięciu bądź (o ile morfologia na to pozwala) stagnacji, w zależności od skały przepuszczalnej lub nieprzepuszczalnej.

„Suche” wody tatrzańskie wykazują ubytek wód powierzchniowych bez widzialnego odpływu, albo też całkiem suche łóżyska na skutek podziemnego odwodnienia w przepuszczalnym terenie. Przykłady: 1) Podziemny odpływ z Suchej Wody Gąsienicowej w dolinę Olczyską (wywierzyska Olczyskie). 2) Podziemny przepływ z Suchej Kasprowej po pod Myśliwieckie Turnie w dolinę Goryczkową. 3) Odwodnienie podziemne suchej grupy Giewontu (wywierzysko Bystrej). 4) Podziemny odpływ z potoku Strażyskiego w wywierzysko potoku Myszkowiec pod Regłami. Natomiast stagnacja i zatrzymanie wód następować może w terenach nieprzepuszczalnych, przy czym woda zbiera się w zbiornikach (stawy i młaki). W naszym suchym obszarze stawów prawie zupełnie nie ma, gdyż albo spłynęły po przepiłowaniu rygli i moren, albo też wsiąkły w podłoże. Miejsca stawów, tak wabiących w Wysokich Tatrach zajęły suche kotły o pustym i ponurym wyglądzie. Jedynie resztki stawów, i to gwałtownie niknące, zachowały się jeszcze w postaci młak w dolinie Kondratowej, oraz w paru młakach na zboczach Uhrocia Kasprowskiego ponad korytem Suchej Wody. To ubóstwo stawów w Tatrach Zachodnich, a brak ich zupełny w omawianym suchym obszarze uderza właśnie przy widoku z Kasprowego Wierchu.

Podziemny spływ wód w zróżnicowanym geologicznie obszarze następuje w zależności od upadu warstw. Dlatego też np. w masywie Kasprowego widnieje wielki kontrast pomiędzy bogatymi w wodę stokami słowackimi zboczy doliny Cichej, a suchymi zboczami z pod Suchej przełęczy przez Suchą Dolinę ku Suchej Wodzie, oraz suchymi zboczami ku N. (Sucha Kasprowa, Suche Kotły Goryczkowe, Sucha Kondracka). Anomalię tę uzasadnia budowa geologiczna, dolina bowiem Cicha tworzy łęk, synklinę, ku dnu której zapadają warstwy skał osadowych (jury i kredy górnio-tatrzańskie, ciągnących się od przełęczy Liliowego) leżących poniżej granitów wyspy krystalicznej. Natomiast podłoże tej niecki Cichej doliny tworzy granit głównego trzonu Tatr, występujący w zwartej masie od Skrajnej Turni przez Kopę Koprową ku głównej grani Tatr Zachodnich.

Dzięki tej budowie dolina Cicha wyposażona jest obficie w wodę spływającą do niej ze wszystkich stoków. Wreszcie ostatnim czynnikiem, odgrywającym ważną rolę hydrograficzną również w innych częściach Tatr są zalegające powierzchnię luźne usypiska skalne. Wody tatrzańskie płyną częstokroć pod piargami lub pod moreną ułożoną w dnie doliny, wskutek czego dolina robi wrażenie suchej¹⁾. Odnosi się to także do potoków czasowo płynących po gwałtownych zlewach, po których następuje nawet okresowe zepchnięcie rumoszu w dół, z chwilą jednak ustania zlewy, żleby te świecą suchymi łóżyskami. W tych żlebach przeważnie suchych występuje zjawisko lawin kamiennych, często nawet znacznych. Natomiast w zimie i na wiosnę suche żleby są torem dla lawin śnieżnych.

Z przeglądu tego widzimy, iż problem **suchych form** tatrzańskich zasługuje na to, by się nim zająć odrębnie.

R é s u m é.

Dans la Tatra qui, le plus souvent, est très riche en eau, on trouve des endroits où cette eau manque absolument en surface, ce qui justifie précisément les appellations qui apparaissent dans le titre. Ce qui est frappant c'est surtout la réunion de ces appellations pour l'espace relativement restreint — une quinzaine de km² — comprenant ce qu'on appelle „la Tatra calcaire zakopanienne” et la Tatra centrale. C'est ainsi que la Tatra calcaire zakopanienne se distingue dans ses régions boisées par l'apparition de deux digitations marquées par les parties rocheuses des dolomites. Là aussi les eaux trouvent le moyen de s'écouler dans les profondeurs du sol et donnent lieu à de beaux phénomènes de sources jaillissantes. Par exemple, les dernières recherches de l'auteur, effectuées en Mars, ont démontré que la source jaillissante de Myszkowca, bien connue à Zakopane, est l'abontissement souterrain de la vallée de Strażyska dans la Tatra. Par contre les parties supérieures des vallées boisées encombrées de cônes d'atterrissements sont cause que les eaux dévalant des flancs nord du Giewont s'écoulent sous des lits de cailloux (cirques secs au pied du Giewont). En opposition à ces flancs nords le versant sud se distingue par la richesse de ses eaux de surface qui donnent même naissance à l'une des plus fortes sources jaillissantes de la Tatra „la source de Bystra” à 1175 m. Au-dessus de cette source on a découvert, ces dernières années, d'importantes grottes, malheureusement inondées, et les galets cristallins qui y ont été trouvés sont la preuve pétrographique de la portée que présente l'ensemble des grottes non encore

¹⁾ Analogiczne odwodnienie podziemne spotykamy również wśród rumoszu skalno-kredowego na Podolu i Pokuciu.

examinées. En effet ce qu'on appelle l'île cristallique nord de la Tatra touche au versant calcaire sud du Giewont, et ce dans sa partie ouest. Cette île se trouve parmi des roches de sédimentation, se compose pétrographiquement de granits, de gneiss et d'amphibolithes, et forme orographiquement la Tatra centrale sous-mentionnée. Le maximum de siccité de cette partie de la Tatra est vers les roches du sommet de Kasprowy, connu par l'observatoire météorologique qu'on y a achevé en 1938 et qui est situé à une altitude de 2000 m.

En résumant les observations sur la partie sèche de la Tatra il est nécessaire d'ajouter que les éléments suivants influent sur elle:

1) la tectonique géologique différenciée des régions boisées de Zakopane,

2) les nappes de charriage (le pli couché des Czerwone Wierchy),

3) le caractère en îlots des roches cristalliques du sommet de Kasprowy et des sommets voisins,

4) le caractère synclinal du vallée de Cicha,

5) la diversité pétrographique des roches et le rôle des calcaires et dolomites dans leur ensemble,

6) le crevassement et les failles de tout le territoire,

7) l'influence des couvertures de moraines et des lits de cailloux.

Tous ces éléments pris dans leur ensemble sont cause que l'état hydrographique du territoire examiné manque de drainage normal, mais a un drainage dépendant des conditions naturelles, surtout souterrain. C'est de là que vient la siccité locale de ces parages d'où viennent les diverses appellations géographiques mentionnées dans le titre.

WIKTOR ORMICKI.

Miasta w województwie białostockim

(Les villes de la voïevodie de Białystok).

Ludność miejska województwa białostockiego, licząca według spisu z 1931 r. 396.728 mieszkańców, t. j. 24,13% ogółu zaludnienia zamieszkuje 49 miast¹⁾. Za wyjątkiem dwóch (Stawiski, Sokoły) wszystkie wykazują rozwój. Większość stanowią skupienia o zaludnieniu 2000—5000 mieszkańców. Ludniejszych osad miejskich zanotowano w r. 1931 siedemnaście, mniejszych pięć.

I. Chaotycznie na pierwszy rzut oka rozmieszczone miasta można zestawić w pewien schemat (mapa 1), tłumaczący się w równej mierze wpływami ukształtowania pionowego i nawodnienia jak przebiegiem procesów historycznych

¹⁾ Według podziału administracyjnego z dnia 1. IV. 1932.

oraz współczesną działalnością człowieka. W ramach schematu, ujmującego geometrycznie miasta, wyróżniają się 3 typy rozmieszczenia względnie ugrupowania. Na naczelnym miejscu wymienić należy **układ łańcuchowy (A)**. Nawiązuje on do właściwości fizjograficznych (jak budowa orograficzna, sieć rzeczna, rozmieszczenie i występowanie teras, obszarów bagnistych, zwartych kompleksów leśnych itd.) i uwzględnia wiążąco-dzielącą rolę sieci rzecznej w odniesieniu do wysoczyzn Podlasia i pojezierza. Niemniej ciekawie zarysowują się **skupienia osiedli miejskich (B)**, warunkowane przede wszystkim morfograficznie (daleko posunięta równinność), a zawdzięczające swe istnienie czynnikom już to historycznie przebrzmiałym (np. fakt położenia na szlakach ekspansji historycznej, traktach komunikacji wewnętrznej, siedziba włości) już też współczesnym (gospodarcze, kulturalne, polityczne, komunikacyjne, militarne itp.). Szczególny typ reprezentują **odosobnione miasta (C)**, których istnienie i rozwój zespolone są nierozzerwalnie z energią potencjalną położenia.

Typ układu łańcuchowego powtarza się czterokrotnie. Dwom łańcuchom północnym (zewnątrzny, wewnętrzny) odpowiadają dwa południowe (zachodni — nadbużański, wschodni — białowiesko-swisłocki).

A. Łańcuch północny zewnętrzny obejmuje miasta Kolno, Stawiski, Jedwabne, Szczuczyn, Grajewo, Rajgród, Augustów, Suwałki¹⁾ i Sejny z przedłużeniem ku zachodowi na Chorzele, ku wschodowi na Łozdzieje i Kalwarię. Wśród wymienionych miast zarysowują się z uwagi na ich wielkość i dynamikę rozwoju ludności 2 grupy: **wschodnia**, obejmująca Augustów, Suwałki i Sejny, oraz **zachodnia** na którą składają się wszystkie miasta pozostałe.

Miasta grupy wschodniej charakteryzuje wysoki rzeczywisty przyrost zaludnienia, napływ ludności z poza granic miejskich²⁾ (imigracja), niedostateczny ruch budowlany jako też pogorszenie warunków mieszkaniowych w minionym dziesięcioleciu. Stosunkowo korzystnie rozwija się Augustów. Prawie dwa razy ludniejsze Suwałki wykazały mimo 40% słabszej niż w Augustowie imigracji, wydatny wzrost gęstości zamieszkania na skutek słabego ruchu budowlanego. Najprzykrzej ułożyły się stosunki w Sejnach, gdzie zanotowano dotkliwe pogorszenie warunków miesz-

¹⁾ Suwałki należą *sensu stricto* do następnego jeszcze dalej na północ wysuniętego łańcucha miast pojeziernych. W granicach Polski szukać należy dla nich odpowiednika na Pomorzu i Wileńszczyźnie. W bezpośrednim sąsiedztwie analogiczny charakter mają Margrabowa, Gołdap i Wisztyniec.

²⁾ Metodę, zastosowaną przy ustalaniu demograficznego charakteru miast przedstawiłem wyczerpująco w rozprawie „Granice współczesnej pojemności ludnościowej w województwie krakowskim”. (Prace Wydziału Populacyjno-Migracyjnego, Nr. 4). Warszawa, Instytut Badań Spraw Narodowościowych, 1957, str. 8—10.

kaniowych. Inwestycje budowlane pozostały znacznie poniżej poziomu nieodzownego dla zaspokojenia głodu mieszkaniowego ludności zwiększającej się jedynie w drodze przyrostu naturalnego (średnia roczna kwota imigracji 0,039‰ przeciętnego zaludnienia). Grupa zachodnia odznacza się na ogół słabym przyrostem rzeczywistym ludności, stosunkowo ożywionym ruchem budowlanym oraz wyraźną poprawą warunków mieszkaniowych. Za wyjątkiem Jedwabnego i Grajewa wszystkie miasta tracą część przyrostu naturalnego w drodze emigracji wewnętrznej. Pewne odchylenia od zasadniczej linii dostrzeżono w mieście Stawiski, dotkniętym depopulacją. Wyjątkowo wysoki przyrost ludności w Jedwabnem położyć należy na karb nieznanych przyczyn. W Grajewie o ledwie zarysowanej imigracji wchodzi w grę położenie przygraniczne. W dziedzinie budownictwa mieszkalnego zasługuje na wzmiankę poważny spadek liczby zabudowań mieszkalnych w Szczuczynie (pożar), który łącznie ze wzrostem zaludnienia znalazł wyraz w pogorszeniu warunków mieszkalnych. Analogiczne zjawisko na skutek niewystarczającego budownictwa obserwowano w Grajewie¹⁾. Natomiast w miasteczku Stawiski zarysowała się znaczna poprawa warunków mieszkaniowych w wyniku ożywionego budownictwa i depopulacji.

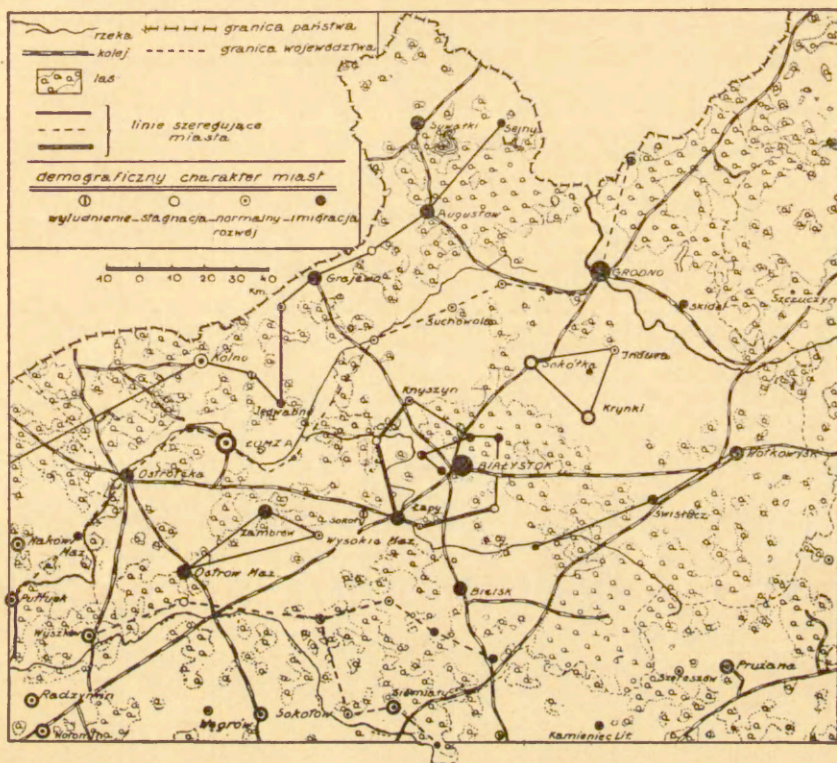
Wśród osiedli miejskich północnego łańcucha zewnętrznego dominuje typ²⁾ miejski nad małomiasteczkowym (Jedwabne, Rajgród, Augustów, Sejny).

Łańcuch północny wewnętrzny tworzą miasta Ostrołęka, Nowogród n/N., Łomża, Goniadz, Suchowola, Nowy Dwór, Grodno i Drusieniki. Znajduje on przedłużenie ku zachodowi przez Rożan, na wschód przez Kowno. Jedną z charakterystyczniejszych cech omawianego łańcucha jest lokalizacja ludniejszych miast na skrzydłach, mniejszych wewnątrz. W parze z tym reprezentują Ostrołęka, Łomża i Grodno typ miejski. Ze względu na nasilenie i charakter rzeczywistego ruchu ludności wyróżniają się Ostrołęka i Nowogród n/N. na zachodzie, Nowy Dwór, Grodno i Drusieniki na wschodzie jako osiedla chłonne (imigracyjne). Inne miejscowości rozwijają się mniej lub więcej normalnie. Suchowola i Dąbrowa zdradzają tendencje do emigracji, która silniej zaznacza się w Łomży i Goniadzu. Ruch budowlany zatoczył szersze kręgi na zachodzie. W Ostrołęce, Nowogrodzie n/N., w Goniadzu i w Suchowoli stosunki miesz-

¹⁾ Powołane do pełnienia takich samych funkcji Grajewo i Sejny wykazują bardzo zbliżony przebieg w zakresie ruchu ludności (przyrost rzeczywisty, nasilenie imigracji). Ruch budowlany i warunki mieszkaniowe, będące wyrazem inicjatywy i siły gospodarczej kształtują się zgoła odmiennie, co wobec położenia Grajewa przy kolei żelaznej i nad żywą granicą jest zupełnie zrozumiałe.

²⁾ Za podstawę wyróżnienia wśród osiedli miejskich typu: wiejskiego, małomiasteczkowego i miejskiego przyjęto gęstość zamieszkania (poniżej 6; 6.1 do 9; więcej aniżeli 9 osób na jeden budynek mieszkalny).

kaniowe doznały poprawy. Interpretacja zmian gęstości zamieszkania w Łomży napotyka na duże trudności z powodu wyjątkowo wysokiej średniej liczby mieszkańców na budynkach mieszkalny. Wobec przewagi piętrowego budownictwa czynszowego liczyć się należy raczej z dalszą rozbudową wielorodzinnych budynków mieszkalnych, aniżeli z pogorszeniem warunków mieszkaniowych. Za tego rodzaju

interpretacją przemawia m. i. istnienie prądu emigracyjnego z miasta.

Inaczej ułożyły się stosunki w Dąbrowie i w miastach na wschód od niej. Wszystkie wykazały wzrost gęstości zamieszkania, chociaż z powodu różnych przyczyn. W Nowym Dworze, Grodnie i Druskienikach ruch budowlany niedotrzymał kroku przyrostowi zaludnienia, przeciwnie aniżeli w Dąbrowie, gdzie wyjątkowo słaby przyrost ludności okazał się za wysoki w stosunku do lokalnych możliwości budowlanych. Pod tym właśnie względem zachodzi ciekawa i uwagi godna różnica między Dąbrową a Suchowolą. Oba miasteczka mają aż do szczegółów identyczne oblicze demograficzne, różnią się natomiast gospodarczo. Analiza ruchu budowlanego na tle wędrówek wewnętrznych zdaje się uza-

Tablica 1.

Charakter demograficzny i warunki mieszkaniowe.

Miasta i grupy miast	Zaludnienie	Gęstość zamieszk.	Przyrost		Wzrost (+) względnie spadek (—) gęstości zamieszk. w latach 1922—1931	Średnie roczne	
			ludności	budynków mieszk.		Rzeczywisty przyrost zaludnienia	Emigracja (—) wśgł. imigracja (+) wewn.
		w ‰ stanu z r. 1921					
A. Łańcuch północny							
a) zewnętrzny							
Kolno	5 285	9,3	17,6	23,3	— 4,1	1,62	—0,401
Stawiski	2 912	10,8	—3,3	8,5	—10,7	—0,34	—2,361
Jedwabne	2 167	9,	52,1	6,8	— 9,	4,13	+2,435
Szczuczyn	5 107	13,1	13,1	—5,8	+20,1	1,23	—0,777
Grajewo	9 036	10,4	23,	15,2	+ 6,1	2,06	+0,053
Rajgród	2 432	7,1	5,8	10,3	— 4,	0,56	—1,447
Augustów	12 147	7,9	38,2	30,2	+ 6,2	3,2	+1,08
Suwałki	21 957	11,5	31,3	6,3	+22,3	2,78	+0,659
Sejny	3 409	8,7	23,	11,7	+35,9	2,06	+0,039
b) wewnętrzny							
Ostrołęka	13 438	9,9	46,7	61,4	— 9	3,8	+1,905
Nowogród n/N.	2 350	5,8	16,4	41,	—10,7	2,33	+0,635
Łomża	25 065	20,1	13,7	10,3	+ 3	1,29	—0,405
Goniadz	3 449	5,9	15,3	18,6	— 3,2	1,43	—0,5
Suchowola	2 836	5,8	15,5	19,2	— 3,3	1,44	—0,04
Dąbrowa	3 482	5,8	15,2	4,2	+ 9,4	1,42	—0,057
Nowy Dwór	1 605	5,8	31,2	16,	+13,7	2,7	+1,223
Grodno	49 923	12,3	42,2	39,6	+ 1,6	3,48	+1,49
Druskieniki	2 098	3,5	96,	82,1	+ 6	6,48	+4,487
Łańcuch południowy							
a) zachodni							
Brok	2 895	5,9	6,7	22,8	—14,4	0,65	—0,906
Ciechanowiec	4 029	6,7	21,1	72,6	—41,7	1,91	—0,22
Drohiczyn	2 309	7,	17,1	15,	+ 2,9	1,58	—0,55
Siemiatycze	6 816	7,3	20,4	20,4	— 1,3	1,85	—0,28
Mielnik	1 389	5,4	27,1	36,3	— 8,4	2,4	+0,27
Brańsk	4 204	7,7	12,4	10,3	+ 2,6	1,17	—0,95
Boćki	2 165	5,6	25,8	26,3	0,0	2,26	+0,13
Kleszczele	2 029	5,2	35,3	20,	+15,5	3,08	+0,95
b) wschodni							
Narew	1 301	6,1	35,2	23,	+10,9	2,99	+0,86
Swisłocz	3 731	7,5	27,1	38,9	— 8,5	2,39	+0,207
Wółkowysk	15 163	7,4	22,2	77,	—23,7	2	—0,182

Miasta i grupy miast	Zaludnienie	Gęstość zamieszk.	Przyrost		Wzrost (+) względnie spadek (−) gęstości zamieszk. w latach 1922—1931	Średnie roczne	
			ludności	budynków mieszk.		Rzeczywisty przyrost zaludnienia	Emigracja (−) wzgl. imigracja (+) wewn.
	w r. 1931		w % stanu z r. 1921			w odsetkach przeciętnego zaludn.	
B. Skupienia:							
a) Wschodniomazowieckie							
Ostrów Mazow. . .	17 611	9,1	22,1	37,1	−10,7	1,99	+0,234
Wysokie Mazow. . .	3 977	9,3	12,5	25,6	− 7,9	1,18	−0,481
Zambrów	7 343	13,4	20,7	12,1	+ 6,3	1,88	+0,185
Sokoły	2 028	7,1	−8,6	4,3	−11,2	−0,97	−2,631
b) Białostockie							
Knyszyn	4 123	6,4	16,	18,5	− 3,	1,49	−0,44
Tykocin	3 290	7,3	9,6	14,7	− 3,9	0,92	−0,741
Łapy	6 674	10,	62,7	56,5	+ 4,1	4,77	+3,101
Suraż	1 379	5,4	12,5	21,7	− 5,2	1,18	−0,75
Zabłudów	3 158	6,	10,1	6,	+ 3,4	0,96	−0,973
Choroszcz	2 905	7,8	21,	8,6	+11,4	1,9	−0,03
Starosielce	3 364	8,3	38,9	47,4	− 4,5	3,26	+1,33
Wasilków	4 801	5,8	31,6	15,8	+ 7,4	2,73	+0,797
Supraśl	2 965	9,8	27,8	14,6	+12,6	2,44	+0,51
Białystok	91 335	11,5	18,9	32,9	−10,8	1,72	+0,84
c) Sokólskie							
Sokółka	6 382	6,9	4,4	5,6	0,0	0,438	−1,039
Indura	2 650	7,3	14,3	7,2	+ 5,7	1,33	−0,66
Krynki	5 789	6,9	11,	13,5	− 2,8	1,04	−0,95
Odelsk	1 373	4,4	3,1	6,6	− 4,3	0,307	− 1,17
C. Miasta odosobnione							
Bielsk Podlaski . .	7 029	7,1	47,	52,1	− 2,7	3,81	+1,68
Skidel	3 814	6,2	27,2	59,1	−20,9	2,89	+0,397

sadniać przypuszczenie, iż w Suchowoli prądy emigracyjne znajdują się w zaniku, w Dąbrowie zaś w początkach.

Łańcuch południowy zachodni czyli nadbużański obejmuje miasta Brok, Ciechanowiec, Drohiczyń, Siemiatycze, Mielnik oraz Brańsk, Boćki i Kleszczale. Ku zachodowi znajduje on przedłużenie na Wyszków, na południowym wschodzie opiera się o Brześć n/B. Łańcuch ten posiada w Ciechanowcu punkt zwornikowy, przeprowadzający z linii Bugu na rygiel Nurca. Wszystkie osady należą do małych; żadna nie przekracza 5000 mieszkańców. Ciechanowiec, Brańsk.

Drohiczyn i Siemiatycze reprezentują typ małomiasteczkowy. Ruch ludności zyskuje na natężeniu w kierunku wschodnim przy czym miasteczka rygla nureckiego wiodą prym. Położony na zachodzie Brok nieznacznie tylko zwiększył zaludnienie, ulegając rywalizacji Małkini i sąsiedniego Ostrowa Mazowieckiego. Wysoki przyrost ludności w Ciechanowcu pozostaje w związku z jego kluczowym położeniem. Drohiczyn, Siemiatycze i Mielnik na linii Bugu zwiększyły swe zaludnienie o 17,20 i 27% w stosunku do roku 1921, podczas gdy Brańsk, Boćki i Kleszczale, miasteczka substytucyjne na linii Nurca wykazały przyrost o 12,26 i 35%. Odpływ części przyrostu naturalnego w pięciu zachodnich miasteczkach dochodzi lokalnie średnio rocznie 0,95% przeciętnego zaludnienia nie spadając poniżej 0,22%.

Ruchem budowlano-inwestycyjnym rządzią inne prawidłą. Dość ożywiony w Broku osiąga maksimum w Ciechanowcu. Miasteczka nadbużańskie, które ustępowały nureckim na polu ruchu ludności tu wysuwają się na czoło. W związku z tym wszystkie miasta z Ciechanowcem i Brokiem łącznie notują polepszenie warunków mieszkaniowych (wyjątek stanowi Drohiczyn), gdy osady rygla nureckiego nie zaspokoily głodu mieszkaniowego. Niezwykle nasilenie wykazał ruch budowlany w Ciechanowcu. Zaludnienie tego miasteczka podniosło się w latach 1921 do 1931 o 20%, liczba budynków mieszkalnych o 72%. Gęstość zamieszkania spadła o 41,7%.

Łańcuch południowy wschodni — białowiesko-swisłocki liczy trzy miasta: Narew, Swisłocz i Wołkowysk. Ku południowemu zachodowi wiąże się przez Bielsk Podlaski z zachodnią częścią łańcucha południowego, ku wschodowi znajduje przedłużenie przez Zelwę na Słonim. Ze względu na gęstość zamieszkania wszystkie trzy miejscowości zaliczyć należy do typu małomiasteczkowego, chociaż Wołkowysk jest znacznie ludniejszy od dwóch pozostałych. Tym niemniej właśnie małomiasteczkowy charakter osady winić należy o emigrację ludności, nie znajdującej możliwości zarobkowych, gdy równocześnie Narew i Swisłocz raptownie podnoszą swe zaludnienie także w drodze imigracji. Rzeczywisty przyrost ludności słabnie tutaj ku wschodowi (odwrotnie jak w zachodniej części łańcucha południowego), wzmaga się natomiast przyrost budynków mieszkalnych. Stąd w Narwi pogorszenie warunków mieszkaniowych, a w Swisłoczy i Wołkowysku zmiana na lepsze.

B. Skupienia osiedli miejskich. Prócz układu łańcuchowego dużą rolę grają skupienia osiedli miejskich. Pojawiają się one w osi podłużnej omawianego obszaru i są zorientowane w kierunku północno-wschodnim. Wyróżniono ich trzy: **wschodnio-mazowieckie**, obejmujące cztery miasta, **białostockie**, na które składa się 10 osad miejskich i **sokólskie** zawierające również cztery miasteczka.

Skupienie wschodnio-mazowieckie tworzą: Ostrów Mazowiecki, Wysokie Mazowieckie, Zambrów i Sokoły. Dwa zachodnie, t. j. Ostrów Mazowiecki i Zambrów o typie miejskim mają charakter imigracyjny. Podniosły one stan ludności z górą 20⁰/. O odmienności struktury gospodarczej świadczą nie tylko różnice w gęstości zamieszkania, ale i przyrost budynków mieszkalnych (tabl. 1). Traktując (z tytułu dużej gęstości zamieszkania)¹⁾ najostrożniej daty dotyczące Zambrowa, trudno przypuścić ażeby jako 7000 miasto w silniejszym stopniu budował się wzwyż aniżeli 18.000 Ostrów. Tak więc różnica w przyroście budynków mieszkalnych nie świadczy pomyślnie o gospodarczym stanie miasta, tym więcej, że w porównaniu z Ostrowem napływ imigrantów był o $\frac{1}{3}$ słabszy.

Wysokie Mazowieckie i Sokoły należą mimo różnic w gęstości zamieszkania do miast upadających. Zaludnienie Wysokiego zwiększyło się nieznacznie ponad limit ludności stagnującej (10,9⁰/o rzeczywistego przyrostu w okresie 10-cio letnim), w Sokolach zaś efektywnie spadło. Średnią roczną emigrację wewnętrzną oblicza się dla Wysokiego Mazowieckiego na 0,48⁰/, dla Sokół na 2,63⁰/o przeciętnego zaludnienia. O ile odnośnie Zambrowa i Wysokiego wchodzi według wszelkiego prawdopodobieństwa w grę odległe położenie w stosunku do kolei żelaznej, o tyle Sokoły zdają się ulegać rywalizacji silnie rozwijających się w bezpośrednim sąsiedztwie Łap.

Skupienie białostockie obejmuje miasta: Knyszyn, Tykocin, Łapy, Suraż, Zabłudów, Choroszcz, Starosielce, Wasilków, Supraśl i Białystok. Wymienione osady grupują się w dwóch koncentrycznie Białystok otaczających półpierzścieniach, z których pierwszy **zewnątrzny**, odleglejszy, wyciągnął się wzdłuż Narwi i jej północnych dopływów: Jaskranki (Knyszyn) i Rudni (Zabłudów), drugi **wewnętrzny** opasuje samo miasto.

Półpierzścień zewnętrzny wyznaczają Knyszyn, Tykocin, Łapy, Suraż i Zabłudów; w skład **wewnętrznego** wchodzi: Starosielce, Choroszcz, Wasilków i Supraśl. Gospodarcze wpływy bijące z Białegostoku nie przeszły bez echa. Białystok wycisnął w sferze swego bezpośredniego wpływu wyraziste piętno na kształtowaniu i przebiegach procesów zarówno gospodarczych, jak ludnościowych. Półpierzścień zewnętrzny jest terenem słabego przyrostu zaludnienia, cechuje go silny odpływ ludności — przy stosunkowo dużych inwestycjach budowlanych. Przeważa poprawa warunków mieszkaniowych. Rzeczywisty przyrost zaludnienia waha się od 9,6⁰% (w stosunku do zaludnienia z r. 1921) do 16⁰% względnie 62,7⁰% w Knyszynie i Łapach. Wyjątkowo silny rozwój zaludnienia w Łapach pozostaje w związku z rozbudową ważnego węzła komunikacji żelaznej. Centralne poło-

¹⁾ Porównaj uwagi poczynione w dyskusji nad Łomżą.

zenie Łap w półpierścieniu zewnętrznym przemawia za rozbiciem go na trzy odcinki. **Skrzydło północno-zachodnie** (Knyszyn, Tykocin) o charakterze małomiasteczkowym zdradza lekką poprawę warunków mieszkaniowych; spada ona w Tykocinie na karb stagnującego, w Knyszynie natomiast normalnie się rozwijającego zaludnienia przy średniej rocznej emigracji wewnętrznej o 0,44‰ (Knyszyn) i 0,74‰ (Tykocin) przeciętnego zaludnienia. Ruch budowlany intensywniejszy w Tykocinie. **Skrzydło południowo-wschodnie** (Suraż, Zabłudów) zdradza typ wiejski, stagnację w rozwoju zaludnienia i wysoką emigrację. Jednakowoż pomiędzy oboma miejscowościami zarysowują się poważne różnice gospodarcze. W Zabłudowie zanotowano słabszy rzeczywisty przyrost ludności, silniejszą emigrację, mniejszy ruch budowlany i pogorszenie warunków mieszkaniowych. W Surażu natomiast obserwowano wyższy przyrost rzeczywisty ludności przy słabszej emigracji, a czterokrotnie silniejszym ruchu budowlanym. Zupełnie inny charakter mają Łapy, nieduża osada typu miejskiego. Wyjątkowo silnie zgęszczona ludność wzrosła w minionym 10-leciu o z górą 60‰, rozwijając na szeroką skalę zakrojony ruch budowlany. Porównanie układu analizowanych elementów ruchu demograficznego i budowlanego w Tykocinie i w Surażu, jako miejscowościach sąsiadujących z Łapami, między sobą a w przeciwstawieniu do miast leżących na skrzydłach unaocznia podobieństwo pod względem kształtowania się rzeczywistego przyrostu zaludnienia, emigracji, budownictwa i poprawy warunków mieszkaniowych. Zjawiska tego niepodobna traktować inaczej, aniżeli jako wyraz atrakcyjnej siły Łap z tym, że żywszy ruch budowlany w Surażu tłumaczy się nie tylko jego bliższym w stosunku do Łap położeniem, ale i letniskowym charakterem miejscowości.

W obrębie **półpierścienia wewnętrznego** rzeczywisty przyrost ludności podnosi się. Nie spadając nigdzie niżej 21‰ (w stosunku do r. 1921, Choroszcz) dochodzi w Starosielcach 38,9‰. Za wyjątkiem niezupełnie demograficznie wykrystalizowanej Choroszczy (średnio rocznie emigruje 0,03‰ przeciętnego zaludnienia) wszystkie miejscowości mają charakter imigracyjny. Natężenie imigracji wewnętrznej słabnie z odległością od Białegostoku, który średnio rocznie adsorbuje 0,84‰ przeciętnego zaludnienia. Wahnienie w nasileniu imigracji między Białymstokiem a Starosielcami utrzymuje się w granicach podyktowanych różnicowaniem renty gruntowej i mieszkaniowej, a nieduża odległość Starosielc ułatwia codzienne dochodzenie do białostockich warsztatów pracy. Tymi względami tłumaczy się także ożywiony ruch budowlany, który mimo najwyższego przyrostu ludności spowodował lekką poprawę warunków mieszkaniowych. Inwestycje budowlane w Choroszczy, Supraślu i Wasilkowie nie zaspokoili potrzeb narastającego zalud-

nienia. W Choroszczy i Supraślu gęstość zamieszkania wzrosła o 100%, w Wasilkowie o 70%. Na skutek niedostatecznego budownictwa Supraśl zmienił charakter z małomiasteczkowego (w sensie gęstości zamieszkania) na miejski. Objawu tego za dodatni żadną miarą uznać nie można.

Przykładem odwrotnego układu stosunków jest Białystok, gdzie zanotowano wydatny spadek gęstości zamieszkania.

Skupienie sokólskie¹⁾ składa się z miast: Sokółka, Indura, Krynki i Odelsk. Charakteryzuje je stagnujące zaludnienie przy skromnym, acz lokalne potrzeby zaspakajającym ruchu budowlanym. Nader ostro zaznacza się związek między natężeniem emigracji a ruchu budowlanego. Wysoka emigracja daje świadectwo sile wpływów dwóch ośrodków chłonących, t. j. Grodna z jednej, Białegostoku z drugiej strony.

C. Miasta odosobnione nie mieszczą się ani geometrycznie, ani pod względem natężenia badanych procesów w żadnym z przedstawionych układów. Jednym z nich jest **Bielsk Podlaski**; oparty o Białą (dopływ Narwi) panuje on nad ważnym węzłem dróg bitych w przedpolu niecki mazowieckiej. Wzmiankowane walory położenia zarysowują się szczególnie wyraziście w oświetleniu militarno-geograficznym. Jako węzeł drogowy broni Bielsk popołu z łańcuchem białowiesko-świstockim wyjścia z puszczy białowieskiej i przeprawy przez Narew po ewentualnej utracie skupienia białostockiego. Równocześnie zapewnia on należyłą organizację linii Bugu i Nurca. W kierunku zachodnim zamyka przejście między Narwią a Nurcem, tym samym zaś dostęp do niecki mazowieckiej. Bielsk niewątpliwie silnie działaniami wojennymi nadwerężony podniósł swe zaludnienie o 47% (w stosunku do 1921 r.), zwiększając je w drodze chłonicia imigrantów średnio rocznie o 1,68% przeciętnego zaludnienia. Silnemu przyrostowi ludności dotrzymał kroku równie intensywny ruch budowlany. Dokonana poprawa warunków mieszkaniowych rzuca światło na rozmiar inwestycji budowlanych i dodatnio świadczy o lokalnym gospodarstwie społecznym. Wzmiankowane okoliczności t. zn. duży przyrost ludności, silna imigracja i na szeroką skalę rozwinięty ruch budowlany przemawiają za przyznaniem Bielskowi Podlaskiemu — niezależnie od indywidualnych cech położenia geograficznego — samodzielnego stanowiska.

¹⁾ Z punktu widzenia wojskowo-geograficznego zauważyć należy, że miasta Indura, Odelsk i Krynki składają się na łańcuch wschodni — nadniemeński. Położona w połowie drogi Białystok—Grodno, Sokółka reprezentuje człon pośredni, wiążący skupienie białostockie z łańcuchem nadniemeńskim, względnie północnym wewnętrznym i spełnia rolę ważnego punktu rokadowego i zwornikowego tym więcej, że panuje nad wyżną, zamykając przejście przez dział wód. Podobny charakter jest udziałem Krynek, które ryglują dostęp z doliny Niemna w dolinę Supraśli i Narwi.

Odrębność Skidla oparto na nieco innych przesłankach. Położony w dolinie Kotry po prawym brzegu Niemna, a we wschodnim przedpolu Grodna jest typowym miastem nizinnym o charakterze tranzytowo-handlowym. W minionym dziesięcioleciu wykazał wysoki przyrost zaludnienia i bardzo ożywiony ruch budowlany przy lekkiej imigracji. Poprawa warunków mieszkaniowych zaznaczyła się tutaj w sposób niezwykle wyraźny (20,9% stanu z r. 1921).

II. Ogólnie należy stwierdzić, iż rzeczywisty przyrost zaludnienia w województwie białostockim zatoczył szersze kręgi na wsi aniżeli w mieście. Wyrazem nierównomierności przyrostu ludności wiejskiej a miejskiej jest lekko zarysowany (procentowy) spadek zaludnienia miejskiego ¹⁾. Rzecz inna, iż względnie wysoki odsetek ludności miejskiej stawia białostockie w rzędzie województw średnio umiastowionych.

Mimo to zachodzi w wojew. białostockim możliwość, a nawet w związku ze słabym uprzemysłowieniem i niskim stanem rolnictwa prawdopodobieństwo zachwiania równowagi między zaludnieniem miast a wsi. Za dostatecznie wczesnym wdrożeniem przewidującej działalności zapobiegawczej ²⁾ przemawiają nie tylko względy gospodarcze i społeczne jak niebezpieczeństwo nadmiernego w stosunku do możliwości zarobkowych skupienia ludności na ograniczonej powierzchni lub katastrofalny stan higieniczno-sanitarny większości miast i miasteczek, ale nakazy polityki populacyjnej, nad którymi nie można i nie wolno przejść do porządku.

Abraham A. MELEZIN.

Niektóre zdobycze żydowskiej kolonizacji w Palestynie i jej perspektywy na przyszłość.

(Quelques acquisitions de la colonisation juive en Palestine et ses perspectives pour l'avenir).

I.

Kolonizacja Palestyny przez Żydów rozpoczęła się w okresie, gdy depresja kulturalna i gospodarcza w tym kraju osiągnęła swe maksimum, a przepaść, dzieląca Ziemię Świętą od reszty świata cywilizowanego, była najgłębsza. Przez kilka wieków nie odgrywała Palestyna żadnej roli

¹⁾ W 1921 roku stanowiła ludność miejska 24,56% ogółu zaludnienia, w 1931 roku obniżył się jej udział do 24,15%. Dla porównania podaję odsetki ludności miejskiej w obu latach spisowych dla Polski (25,71 i 27,2), wojew. poleskiego (14,67 i 15,16), krakowskiego (24,78 i 25,97) oraz poznańskiego (34,85 i 40,10).

²⁾ Najsukuteczniejszą tamą przeciw imigracji do miast jest powołanie do życia warsztatów pracy przemysłowo-rękodzielniczej poza miastem, t. j. na wsi, Zresztą także i z innych niemniej doniosłych względów (obronność państwa) zasługuje problem dekoncentracji przemysłu na uwagę i realizację.

ani historycznej ani ekonomicznej; na obszarach nigdy żywnych i gęsto zaludnionych całkowicie zatriumfowała pustynia, ograniczając zasięg wpływów śródziemnomorskich do wąskiego skrawka wybrzeża. W okresach silnej władzy politycznej i spokoju, gdy dobrobyt ekonomiczny osiągał wysoki poziom, gdy wzrastały się elementy kultury i cywilizacji — pustynia się cofała; natomiast w czasach upadku politycznego, zastoju gospodarczego i regresji kulturalnej — pustynia brała górę i człowiek widział się zmuszony do opuszczenia siedzib zbudowanych mozolną pracą wielu pokoleń. W związku z tym jedną z najcharakterystyczniejszych cech antropogeograficznych Palestyny jest położenie i przebieg granicy wpływów śródziemnomorskich jako elementu zaznaczającego się ostro w krajobrazie kulturalnym, a zależnego od szeregu czynników natury politycznej, ekonomicznej i kulturalnej. Początki kolonizacji żydowskiej w Palestynie, datujące się od ostatniego ćwierćwiecza ubiegłego stulecia, przypadają na okres zupełnego niemal zepchnięcia granicy wpływów medyterańskich nad morze. Od tego czasu, zrazu powolnie, następnie coraz silniej i gwałtowniej, zachodziły w Palestynie ciągle zmiany krajobrazu kulturalnego, które głęboko przeobraziły ten niewielki kraj.

Kolonizacja żydowska w latach osiemdziesiątych ub. stulecia była wynikiem niesprzyjających warunków politycznych, restrykcji i pogromów, które szeroką falą zalewały carską Rosję. Wzrastający jednak na sile i znaczeniu ruch syjonistyczny przeobraził zupełnie podstawy, na których ta pierwsza kolonizacja się odbywała. Wychodząc z założenia, że tylko Palestyna, jako ojczyzna Żydów, może rozwiązać problem żydowski na świecie, stworzył syjonizm program polityczny, którego celem było odzyskanie jej w drodze międzynarodowego aktu prawnego, gwarantującego Narodowi Żydowskiemu prawa suwerenne.

Rozwój imigracji i kolonizacji żydowskiej w pięćdziesięciolecie ruchu syjonistycznego różnie się kształtował. Pierwsi koloniści borykali się z najrozmaitszymi przeszkodami bądź to natury fachowej bądź politycznej, tym nie mniej już w r. 1900 było 21 kolonii i 3000 osadników-rolników. Znaczne spopularyzowanie idei odrodzenia Palestyny wzmogło prąd imigracyjny na początku XX w.: w chwili wybuchu wojny światowej istniały w Palestynie 43 kolonie i około 7500 rolników, zaś ogólna ilość osadników sięgała 12.000. Wielki wzrost imigracji żydowskiej datuje się od zakończenia wojny światowej, a właściwie od r. 1920. Dzięki unormowaniu strony polityczno-prawnej problemu palestyńskiego została stworzona szeroka baza dla imigracji i kolonizacji żydowskiej. Deklaracja Balfoura, będąca wyrazem zapatrywań rządu angielskiego zapowiedziała, że „zapatruje się życzliwie na utworzenie w Palestynie Siedziby Narodowej dla narodu żydowskiego“, gwarantując jedno-

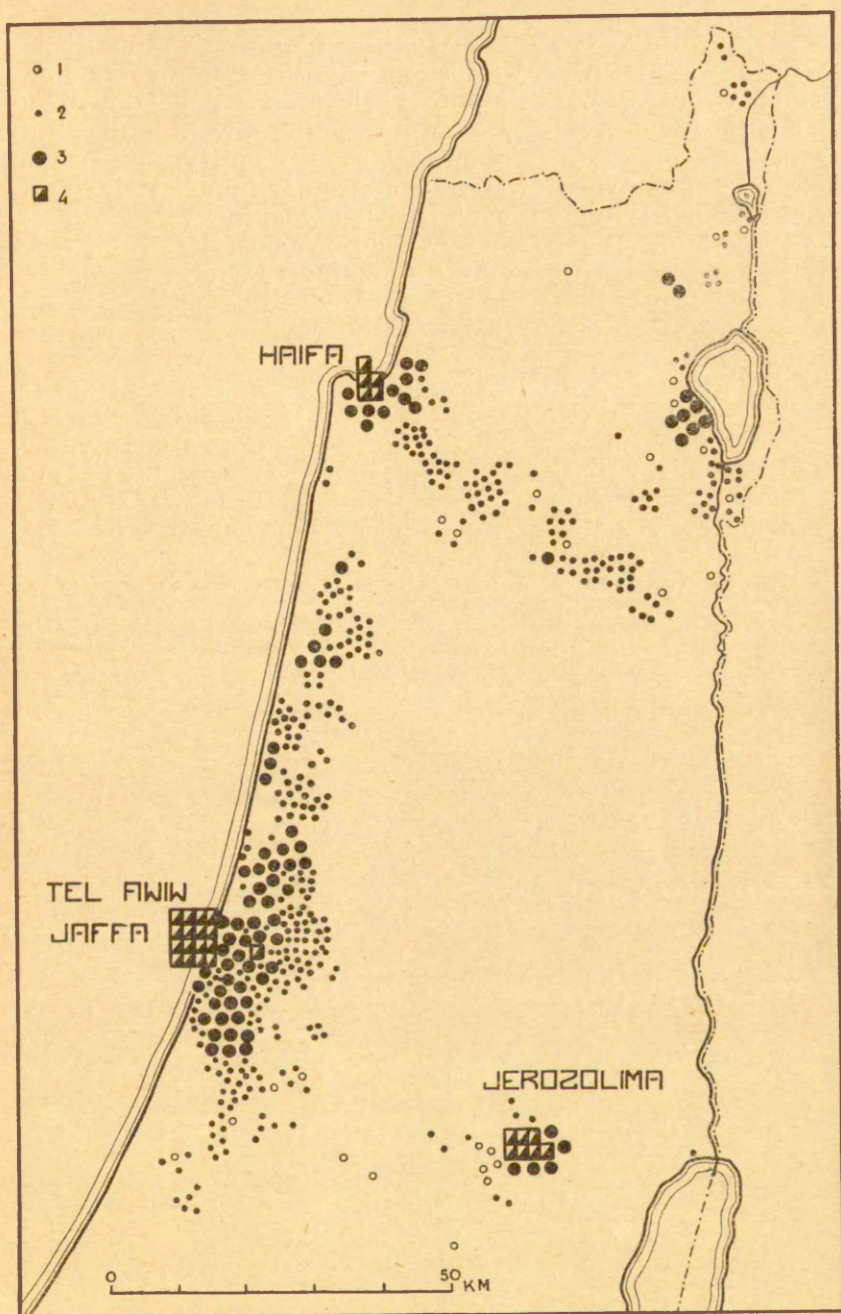
cześnie prawa nie-Żydów. Mandat Ligi Narodów dla Anglii wyraźnie określa zobowiązania mandatariusza względem Żydów i nie-Żydów w Palestynie ¹⁾.

Imigrację Żydów w okresie 1920—1937 przedstawia poniższe zestawienie:

1920	10.000	1929	5.249
1921	9.900	1930	4.944
1922	7.844	1931	4.075
1923	7.421	1932	9.553
1924	12.856	1933	30.327
1925	33.801	1934	44.143
1926	13.081	1935	64.247
1927	2.713	1936	31.671
1928	2.178	1937	—

Unaocznia ono fakt, że natężenie imigracji żydowskiej do Palestyny jest nierównomierne. Tendencja zwykła trwała w latach 1920—1925. Kryzys z roku 1926 spowodował załamanie się imigracji. Fala emigracji powrotnej osiągnęła maksimum w latach 1926—1927, kiedy wyjechało z Palestyny 12.446 osób, co stanowi 13,1% imigracji z okresu 1920 do 1926, a 20,8% całkowitego napływu Żydów w latach 1926 do 1927. Odpływ Żydów został zahamowany w r. 1928 i odąd utrzymuje się na jednakowym mniej więcej poziomie do r. 1932. Kryzys ekonomiczny w Europie wzmaga imigrację Żydów do Palestyny, która kryzysu nie odczuwała. Koniunktura palestyńska wyrosła na kontraście. W chwili, gdy cały świat był ogarnięty depresją gospodarczą — do Palestyny odbywała się imigracja. Niewielkie stosunkowo liczby imigrantów w latach 1929—1931 spowodowały jednak wzrost konsumpcji i zapotrzebowania, którym wytwórczość krajowa nie mogła nadążyć. Pogarszające się stosunki ekonomiczne i polityczno-prawne w Europie Środkowej wywoływały silny prąd emigracyjny, pociągając za sobą znaczne kapitały, które znalazły dogodną i pewną lokatę w kraju o ciągle wzrastającej konsumpcji i produkcji, o silnym i różnorodnym ruchu inwestycyjnym. Imigracja załamała

¹⁾ Mandat został zatwierdzony 24. VII. 1922 r. Art. 2 mandatu po-
wiada: „Mandatariusz bierze na siebie odpowiedzialność zaprowadzenia
w kraju takich warunków politycznych, administracyjnych i ekonomicznych, któreby zapewniły urządzenie w nim
Narodowej siedziby żydowskiej... oraz rozwój instytucji autonomicz-
nych, jak również utrzymanie praw religijnych wszystkich mieszkańców
Palestyny bez różnicy rasy i religii...”. Art. 6 zaznacza: „Uwzględnia-
jąc, aby prawa i położenie innych elementów ludności nie poniosły szkody,
Administracja Palestyny ułatwiać będzie imigrację żydowską pod
stosowanymi warunkami i w porozumieniu z Agencją Żydowską... po-
pierać będzie zwarte osadnictwo (close settlement) Żydów na roli, włą-
czając do niego ziemie państwowe i obszary nieuprawne, zaś dla celów
publicznych niekonieczne”. W art. 25 uczyniono zastrzeżenie w stosunku
do krajów położonych na wschód od Jordanu, czyli mandat zasadniczo
obejmuje również Transjordanię, a więc Palestynę w granicach natural-
nych.

Rozmieszczenie ludności żydowskiej w Palestynie. — Répartition de la population juive en Palestine.

Skala — échelle: 1) — 50 ^{ludzi} de la popul. 2) — 100 ^{ludzi} de la popul. 3) — 1000 ^{ludzi} de la popul. 4) — 10000 ^{ludzi} de la popul.

Punkty są wstawione, w miarę możliwości, w miejscu największego skupienia ludności żydowskiej. — Les points sont placés, autant que possible, dans les lieux de la plus forte agglomération de la population juive.

się ponownie w r. 1936 w wyniku niepewnej sytuacji powstałej wskutek wojny włosko-abisyńskiej oraz rozruchów, które wybuchły w Palestynie. O ile jednak początkowe załamanie się imigracji było naturalnym objawem koniunkturalnym, reakcją na niepewne stosunki polityczne, o tyle w przeciągającym się spadku imigracji widzieć należy następstwo polityki administracji palestyńskiej. Wjazd do Palestyny na stały pobyt odbywa się na podstawie t. zw. certyfikatów, których jest kilka rodzajów; wydaje je administracja palestyńska w sposób tak dalece oszczędny, iż napływ Żydów zawsze był o wiele niższy, niż faktyczna pojemność kraju.

Imigracja żydowska w latach 1920—1937 podniosła liczebność żydowskich kolonii oraz ilość rolników. Ogółem wjechało w tym czasie do Palestyny około 300.000 Żydów. Pod koniec r. 1937 szacowano liczbę Żydów w Palestynie na około 420.000, co stanowiło ca 30% ogółu ludności. Mapka 1 informuje o rozmieszczeniu ludności żydowskiej w Palestynie, podając jednocześnie zasięg kolonizacji. Uderzającym jest brak Żydów w wnętrzu kraju i znaczne ich skupienie na wybrzeżu, w dolinie Izreel i w Galilei. W miastach skupia się około 310.000 Żydów, na wsi — 100.000. Imigracja żydowska w 80% skierowała się do miast (Tab. 1). Złożyły się na to różne przyczyny. Z najważniejszych należy wymienić: a) politykę administracji palestyńskiej, która ograniczając przyływ elementu chalucowego (ideowego), idącego przede wszystkim na wieś, pozwoliła na nieograniczoną imigrację t. zw. kapitalistów (t. j. posiadających więcej niż £ 1000); b) rozpiętość płac w miastach i na wsi, szczególnie w okresie wysokiej koniunktury w latach 1932—1935, która spowodowała odpływ do miast i wreszcie c) małe rezerwy gruntowe będące do dyspozycji osadnictwa żydowskiego.

Tabl. 1. Rozwój żydowskiej ludności miejskiej w Palestynie.
(*L'accroissement de la population juive dans les villes*).

Miasta — villes	Rok — année			o/o Żydów de Juifs
	1922	1931	1936	
Tel-Awiv — <i>Tel-Aviv</i>	15 087	53 740	148 000	100
Jerozolima — <i>Jérusalem</i>	34 000	53 800	75 000	60
Hajfa — <i>Haïffa</i> . .	6 230	16 020	55 000	52
Jaffa — <i>Jaffa</i> . . .	5 090	7 750	18 000	25
Tyberiada — <i>Tibériade</i>	4 430	5 390	7 000	63
Safed — <i>Safed</i> . . .	2 990	2 550	2 000	21
Inne miasta — <i>autres villes</i>	840	680	1 000	—
Razem — <i>ensemble</i>	68 667	139 930	306 000	—

Z tabeli tej wynika, że żydowska ludność miejska w okresie 1922—1936 wzrosła prawie o 450%.

Tabl. 2. Rozmieszczenie żydowskiej ludności wiejskiej (1936 r.)
(Répartition de la population rurale et des colonies juives).

Kraina — région	Liczba Żydów — nombre de Juifs		Liczba osiedli nombre de colonies
	ogółem - total	w odsetkach p 100	
Nizina nadmorska Szefera — plaine côtière Shéféle	48 727	51,1	47
Nizina nadmorska Szaron — plaine côtière Sharon	32 110	33,0	80
Góry Judejskie (okolice Jerozolimy) les montagne de Judée (les envi- rons de Jérusalem)	1 114	1,2	9
Dolina Izreel i nizina Zebulun — val- lée de Jezréel et plaine Zebouloun	10 860	11,2	44
Galilea (górną i dolną) i dolina Jor- danu — Galilée et vallée de Jour- dain	4 281	3,5	23
Razem — total . . .	97 092	100,0	203

Rolnicy-Żydzi (samodzielni i robotnicy rolni) stanowią ca 87% ogółu żydowskiej ludności wiejskiej. W stosunku do całej ludności żydowskiej udział ich ulegał wahaniom, zależnie od charakteru imigracji: w okresach, gdy do Palestyny kierował się element chalurowy odsetek ludności rolniczej wzrastał, w okresach, gdy przeważała imigracja stanu średniego (t. zw. kapitalistów) — wzrastał odsetek ludności miejskiej. Rozwój żydowskiej ludności rolniczej (samodzielnej) przedstawia poniższe zestawienie:

1900	1914	1922	1931	1936
3.000	7.500	16.000	33.000	56.000

Odsetek samodzielnych Żydów-rolników, który przed rokiem 1931 wynosił przeciętnie 19% spadł obecnie do 14%. Po doliczeniu do samodzielnych około 27.000 robotników rolnych odsetek ludności pracującej na roli wzrasta do ca 20% ogółu ludności żydowskiej. Wzrost ilości rolników żydowskich zależy w pierwszym rzędzie od zasobów ziemi. Sprawa ta przedstawia się dla Żydów bardzo niekorzystnie ze względu na nieodpowiednią politykę zarówno decydujących czynników żydowskich jak i administracji palestyńskiej. Przed wojną światową, kiedy rząd turecki był na ogół usposobiony nieprzychylnie do kolonizacji żydowskiej, Żydzi wykupywali ziemię z rąk prywatnych posiadaczy. Utworzono nawet w r. 1901 specjalny fundusz, którego celem było gromadzenie środków pieniężnych na wykup ziemi¹⁾.

¹⁾ Żydowski Fundusz Narodowy. Wykupiona za zebrane pieniądze ziemia staje się własnością narodową. Osadnicy na tej ziemi nie mają prawa jej sprzedawać.

W okresie 1880—1920 wykupiono 551.881 dunamów ziemi ¹⁾, od roku 1920 do czasów obecnych powiększono żydowski stan posiadania o dalszych 700.000 dunamów. W chwili obecnej znajduje się w rękach żydowskich ogółem około 1.400.000 dunamów, co stanowi niepełnych 5% powierzchni Palestyny. Tempo żydowskich zakupów ziemi było nierównomierne. Siła nabywcza Żydów wzrosła zwłaszcza w ostatnich latach, na przeszkodzie jednak większym zakupom stoi polityka administracji palestyńskiej. Jakkolwiek należy podziwiać ogromny wkład energii i kapitałów w dotychczasowe zakupy, to jednakowoż z punktu widzenia tworzenia Siedziby Narodowej tego rodzaju sposób zdobywania ziemi dla kolonizacji rolnej jest z gruntu fałszywy, gdyż unieruchomił znaczne kapitały, które można było zużytkować na inne cele, całe zaś zagadnienie postawił na płaszczyźnie prywatnego przedsięwzięcia. W tym wypadku należało posługiwać się instrumentem politycznym jakim jest odpowiednio przeprowadzona reforma rolna i w tym kierunku powinien być iść główny nacisk instytucyj syjonistycznych ²⁾. Tymczasem polityka rolna administracji palestyńskiej poszła zgoła w innym kierunku. Z 763.445 dun. państwowej ziemi nadającej się pod uprawę Żydzi otrzymali tylko 17.408 dun. czyli 2,3% ³⁾.

Wszystkie grunty będące w posiadaniu żydowskim można podzielić na miejskie — 8% i wiejskie — 92%. Połowa gruntów miejskich (przeszło 55 tys. dun.) jest już zabudowanych. Mapka 2 przedstawia m. i. rozmieszczenie gruntów żydowskich: na nizinach nadmorskich znajduje się 42,7%, w dolinie Izreel — 11%, w dolinie Jordanu — 8,6%, w Galilei — 25,2%, w basenie Hule — 3,5% oraz na południu w okręgu Beer-Szeba — 2,5%. Oprócz tego około 6% znajduje się w pustynnych okolicach morza Martwego, wydzierżawione przez Palestine Potash Ltd. 22% ziemi żydowskiej stanowią tereny nieuprawne. Ponieważ Żydzi często kupowali lub otrzymywali tereny bagniste, zaszła więc

¹⁾ 1 dunam=919 m kw. Obecnie 1 dunam metryczny = 1000 m kw. = =0,1 ha.

²⁾ Artykuły 2 i 6 mandatu palestyńskiego wyraźnie mówią o obowiązku władzy mandatowej popierania zwartego osadnictwa żydowskiego. Istnieje więc prawna podstawa do przeprowadzenia odpowiedniej reformy rolnej.

³⁾ Obszar ziem państwowych wynosi 924.415 dun. w tym 763.445 dun. nadającej się pod uprawę. Żydzi otrzymali 178.982 dun. — 19,4% w tym 93.762 dun. faktycznie do Żydów nie należy lub stanowi szczerą pustynię (nad m. Martwym). Z pozostałych 83.220 dun. tylko 17.408 nadaje się do uprawy rolnej. Reszta gruntów to wydmy piaszczyste lub bagna, które dopiero po przeprowadzeniu kosztownych prac melioracyjnych mogą być wzięte pod uprawę. Arabowie otrzymali 550.000 dun. całkowicie nadających się do uprawy, z których przeszło 60% ofiarowali na sprzedaż, podnosząc ogromnie ceny. Były wypadki, kiedy ogromne (na stosunki palestyńskie) obszary ziemi — do 1000 dun. — otrzymywały rodziny arabskie stale zamieszkujące poza granicami Palestyny. Konsekwencje tego łatwo przewidzieć.

potrzeba przeprowadzenia prac melioracyjnych. W okresie 50 lat kolonizacji Żydzi zmeliorowali 452.933 dun. czyli prawie 33% wszystkich gruntów żydowskich, inwestując w powyższe prace £ 402.977 z czego 95% po wojnie. Melioracja przeprowadzana na gruntach żydowskich przyczyniła się również do polepszenia gruntów okolicznych, należących do Arabów. Zdarzały się i takie wypadki, kiedy należało przeprowadzać meliorację w posiadłościach arabskich. Dzięki tym pracom uzdrowiono przeszło 450.000 dun. gruntów nieżydowskich. W wyniku więc dotychczasowej kolonizacji przybyło w Palestynie około 900.000 dun. ziemi uprawnej.

W ten sposób przez ogromny wkład kapitału krajobraz uległ gwałtownej zmianie: dzikie i niezamieszkałe obszary przeobrażono w ośrodki intensywnej kultury rolnej, co z kolei pociągnęło za sobą dalsze przemiany. Jest rzeczą niezmiernie ciekawą śledzić, w jaki sposób zmniejszał się przeciętny obszar potrzebny dla jednego gospodarstwa po przejściu z gospodarki ekstensywnej na intensywną. Tak więc w okręgu Samarii wypadało przed kolonizacją żyd. 72 dun. na 1 gospodarstwo, po skolonizowaniu — tylko 11 dun. W dolinie Izreel przed kolonizacją — 164 dun. obecnie poniżej 20. W okolicach kolonii Herclii (na płn. od Tel.-Awiwu) obniżyła się przeciętna wielkość gospodarstwa z 109 do 4 duna-mów.

Tak wielka intensyfikacja umożliwiła znaczne zagęszczenie ludności. Jako przykład niech posłuży fakt, iż na gruntach 9 żydowskich kolonii o łącznym obszarze 170.142 dun. przed wykupieniem ziemi przez Żydów żyło 2.444 osób, obecnie zaś 17.675. W koloniach tych Żydzi zmeliorowali około 90% gruntów.

Dalszym rezultatem powyższych zjawisk jest wzrost produkcji, która mimo najusilniejszych starań nie może zaspokoić rosnącego zapotrzebowania rynku wewnętrznego. Podnosi to szanse gospodarcze ludności arabskiej i stawia ją w uprzywilejowanym położeniu: znajduje ona mianowicie wyjątkowo korzystne warunki zbytu dla swej wytwórczości rolnej przy jednoczesnym powiększaniu obszaru uprawy wskutek intensyfikacji gospodarki. Wzrost produkcji rolnej w latach wzmoczonej kolonizacji żydowskiej zaznaczył się w sposób nader wyraźny.

Roczna wartość całej produkcji rolniczej w Palestynie w r. 1936 jest obliczana na £ 7.000.000, z czego: zboże na £ 1.400.000, owoce cytrusowe na £ 3.000.000, inne na £ 2.600.000. Wartość żydowskiej produkcji rolnej szacuje się na 37,2%, t. j. na £ 2.600.00, przy czym pamiętać należy, że rolnicy Żydzi stanowią zaledwie około 18% ogółu rolników w Palestynie.

Obok znacznego rozwoju produkcji rolniczej możemy zanotować również wielki rozwój przemysłu. W r. 1921 było 1858 żydowskich zakładów przemysłowych z kapitałem za-

Tabl. 3. Wzrost produkcji rolnej w latach 1932—1936.
(*Augmentation de la production agricole en 1932—1936*).

Wyszczególnienie — <i>spécification</i>	1932	1933	1934	1935	1936
Zboże (w tonach) — <i>plantes céréales (en tonnes)</i>	.	104449	100318	232645	153228 ²⁾
Warzywa i ziemniaki — <i>plantes potagères et produits du sol</i>	33313	30610	50516	77964	60223 ²⁾
Pomarańcze (w skrzyniach ³⁾) — <i>oranges (en caisses)</i>	3524599	4199915	5129422	6878911	} ca 10000000
Grejpfruty — <i>pamplemousses</i> .	149801	250826	419789	888793	
Inne — <i>autres</i>	.	.	66143	97619	206624

1) Bez kukurydzy — *sans maïs*. 2) Bez pomidorów — *sans tomates*. 3) Eksport — *exportation*.

inwestowanym £ 500.000 — w r. 1936 rejestracja wykazała 4.615 zakł. z kapitałem £ 8,600.000. Jednocześnie wzrosła ilość Żydów zatrudnionych w przemyśle z 4.580 do 33.000. Rozwój przemysłu żydowskiego nie pozostał bez wpływu na przemysł arabski. Wzrost jego wyraża się w następujących cyfrach: 1.100 zakładów, £ 600.000 kapitału i 6.000 robotników w r. 1921 i 3.000 zakładów, £ 2,500.000 kapitału i 20.000 robotników w r. 1936.

Wspomniano już poprzednio, że popyt na rynkach palestyńskich przekracza znacznie możliwości produkcji krajowej. W związku z tym zaznacza się ciągły wzrost importu do Palestyny: w r. 1921 przedstawiał on wartość £ 6,022.000, w r. 1936 — £ 13,979.023. Wzrosła również wartość eksportu: z £ 1,453.000 w r. 1921 do £ 2,625.233 w r. 1936. Dzięki zwiększeniu obrotów handlowych wysunęła się Palestyna na czoło rynków Bliskiego Wschodu, wykazując m. in. najwyższą wartość importu w przeliczeniu na 1 mieszkańca.

II.

Emigracja Żydów polskich przybrała ostatnio znaczne rozmiary. Oświeśla ją tabela 4 na tle całokształtu emigracji z Polski oraz imigracji do Palestyny.

Okazuje się, że emigranci żydowscy z Polski stanowią pokaźną grupę wśród przybywających do Palestyny (przeciętnie 46.9%), jakkolwiek w całokształcie emigracji żydowskiej z Polski dopiero w ostatnich latach wychodźstwo do Palestyny odgrywa poważniejszą rolę. Fakt ten wiąże się z restrykcjami imigracyjnymi w różnych państwach europejskich i zamorskich. W latach 1933—1935 stanowili emigranci do Palestyny przeszło $\frac{1}{3}$ wszystkich wychodźców z Polski. W r. 1936 Żydzi z Polski stanowili około 25% ogółu ludności żydowskiej w Palestynie. Obniżenie udziału Żydów polskich w imigracji do Palestyny w latach 1932—1937 ma z polskiego punktu widzenia charakter pozorny i należy je

Tabl. 4.

Rok — Année	Emigracja z Polski <i>émigration de Pologne</i>	Emigracja Żydów z Polski <i>émigration des Juifs de Pologne</i>		Emigr. Żydów z Polski do Palestyny <i>émigr. des Juifs de Pologne en Palestine</i>	‰ ¹⁾	‰ ²⁾	‰ ³⁾
		Cyfry bezwzględne <i>chiffres absolus</i>	‰ ¹⁾				
1921	109 001	.	.	6112	5.6	61.7	.
1922	70 789	26542	37.6	3053	4.3	38.9	11.5
1923	127 421	63517	22.5	3100	2.4	41.7	45.4
1924	74 593			7987	10.7	62.1	
1925	81 218			17740	21.8	52.5	
1926	167 509	22406	13.4	6809	4.1	52.1	30.4
1927	147 614	18074	12.2	1179	0.8	43.5	6.5
1928	186 630	18211	9.7	763	0.4	35.0	4.2
1929	243 442	23378	9.6	2372	0.9	45.2	10.1
1930	218 387	17631	7.7	3077	1.4	66.3	17.5
1931	76 005	9167	11.4	2099	2.6	51.5	22.9
1932	21 439	8640	40.8	3721	17.4	38.9	43.1
1933	35 525	16917	47.9	11916	33.5	39.3	70.4
1934	42 563	19026	42.3	13567	31.9	32.0	71.3
1935	53 812	30253	56.7	25430	47.3	41.1	84.1
1936	54 647	.	.	10605	19.5	33.7	.
1937	102 366	.	.	2790	2.7	33	.

1) W stosunku do całej emigracji z Polski — *par rapport à l'émigration totale de Pologne*.

2) W stosunku do całej emigracji do Palestyny — *par rapport à l'émigration totale en Palestine*.

3) W stosunku do emigracji Żydów z Polski — *par rapport à l'émigration des Juifs de Pologne*.

tłumaczyć wzmożonym napływem żydowskiej emigracji z Niemiec.

Wychództwo żydowskie do Palestyny obejmuje w Polsce przede wszystkim element robotniczy, t. zw. „chaluców”, następnie drobno-mieszczaństwo i rzemieślników, o czym świadczy tabl. 5.

Tabl. 5. Struktura zawodowa emigrantów do Palestyny.

(*La structure professionnelle des émigrants en Palestine*).

Liczby względne — *chiffres relatifs*.

Zawód — <i>profession</i>	1929	1931	1933	1934	1936
Rolnictwo — <i>agriculture</i>	15.2	8.5	3.5	2.4	5.3
Przemysł — <i>industrie</i>	38.0	48.5	50.1	48.7	45.2
Handel — <i>commerce</i>	7.9	12.5	15.6	18.6	18.4
Wolne zawody — <i>prof. libres</i>	3.3	5.3	6.0	8.1	10.4
Zawód nieokreślony — <i>prof. indéterminée</i>	33.6	22.0	23.4	20.8	19.1
Zawodowo czynni — <i>prof. actifs</i> . . .	59.6	48.5	47.0	34.2	34.6

Cechą charakterystyczną emigracji żydowskiej jest malejący odsetek rolników oraz pewna stabilizacja odsetka „Zawód nieokreślony”, w której to grupie mieszczą się elementy rzemieślniczo-robotnicze. Jednocześnie zastanawia

spadek zawodowo czynnych. Zjawisko to można wytłumaczyć faktem, że w latach 1934—1935 wyjechała do Palestyny znaczna ilość rodziców i krewnych emigrantów, którzy już dawniej opuścili Polskę. Oprócz tego emigruje do Palestyny rok rocznie coraz to większa liczba uczniów do szkół wyższych i średnich, których z reguły zaliczyć należy do zawodowo biernych. Ważną cechą emigracji żydowskiej do Palestyny jest mały odsetek powracających — w przeciwieństwie do reszty emigracji polskiej, która w znacznym stopniu jest sezonową. Ostatnie wypadki ograniczyły natężenie emigracji żydowskiej do Palestyny, co również odbiło się na emigracji Żydów z Polski.

Z rozwojem emigracji idzie w parze rozwój stosunków wymiennych między Polską a Palestyną (tab. 6).

Tabl. 6. Obrót handlowy polsko-palestyński.
(*L'échange de marchandises polono-palestinien*).

Rok <i>année</i>	Eksport do Palestyny <i>exportation en Palestine</i>	Import z Palestyny <i>importation de Palestine</i>	Saldo <i>solde</i>
	w tysiącach złotych — <i>en milliers de zlotys</i>		
1929	1512	238	+ 1274
1930	2789	536	+ 2253
1931	1635	624	+ 1011
1932	3207	618	+ 2589
1933	5751	577	+ 5174
1934	9067	1057	+ 8015
1935	14408	4025	+ 10385
1936	6803	6086	+ 717
1937	9522	6319	+ 3203

Stosunki handlowe doznały gwałtownego wstrząsu w roku 1936 wskutek zaburzeń kryzysowych, które wybuchły w Palestynie w związku z wojną włosko-abisyńską i rozruchami arabskimi, których konsekwencją były ograniczenia imigracyjne. Rok 1937 charakteryzuje się powolnym powrotem do stosunków normalnych. Od samego zarania wymiany polsko-palestyńskiej saldo było dodatnie dla Polski. Dla uwypuklenia tego faktu należy zaznaczyć, że Palestyna przyczynia się do aktywności polskiego bilansu handlowego w 18—20%, podczas gdy eksport z Polski do Palestyny wynosi ledwie 1% ogólnego eksportu. Między emigracją Żydów z Polski do Palestyny a eksportem zachodzi ścisły związek. Porównanie lat 1931—1936 daje bardzo przejrzysty obraz tej zależności. Od kwietnia 1936 r. opiera się wymiana polsko-palestyńska na innych podstawach wskutek wprowadzonych ograniczeń dewizowych; ich wpływ na stosunki polsko-palestyńskie był na ogół ujemny. Obok wymiany towarowej rozwija się ruch pocztowy, również z saldem do-

datnim dla Polski. Charakterystycznym jest wzrost przekazywanych sum, które w r. 1935 osiągnęły 5,399.316 zł. do Palestyny i 7,936.412 zł. do Polski. I tutaj również istnieje ścisły związek z natężeniem emigracji z Polski.

III.

Nasuwa się obecnie pytanie, jakie są możliwości kolonizacyjne w Palestynie na przyszłość i jakie są perspektywy rozwoju stosunków polsko-palestyńskich. Aby odpowiedzieć na to pytanie należy w pierwszym rzędzie ustalić pojemność ludnościową Palestyny. Zdolność absorbcyjna kraju zależy od całego szeregu czynników, wśród których sprawa rezerwy ziemi, stosunki klimatyczne, demograficzne i ekonomiczne wybijają się na czoło. Sprawa ta w odniesieniu do Palestyny była nieraz roztrząsana i na temat pojemności ludnościowej Palestyny istnieje obecnie obfita literatura naukowa i popularna. Pomimo wszystko problem ten nie został definitywnie rozwiązany: rozmaite obliczenia różnią się między sobą znacznie.

W pierwszym rzędzie należy ustalić rezerwy ziemi w Palestynie. Zestawienia urzędowe wykazują 9,423.741 dun. ziemi uprawnej, t. j. ca 60% terenów rolniczych w Palestynie, wliczając już w to tereny w okręgu Beer-Szeba¹⁾. Ilość ziemi uprawianej natomiast jest znacznie mniejsza, ale zwiększa się z roku na rok. W r. 1930/31 wynosiła 3,866.189 dun., w r. 1934/35 — 4,529.906 dun., a więc o 17% więcej²⁾. Do innych wyników doszli rzeczoznawcy Agencji Żydowskiej, którzy określili obszar uprawny Palestyny na 9,197.000 dun. i 3,500.000 w okręgu Beer-Szeba. Widzimy, że obliczenia różnią się o ca 30%³⁾. Należy zaznaczyć, że wielkie obszary mogą być wzięte pod uprawę dopiero po przeprowadzeniu nawodnienia. W związku z tym wyłania się problem wody i jej wyzyskanie w Palestynie.

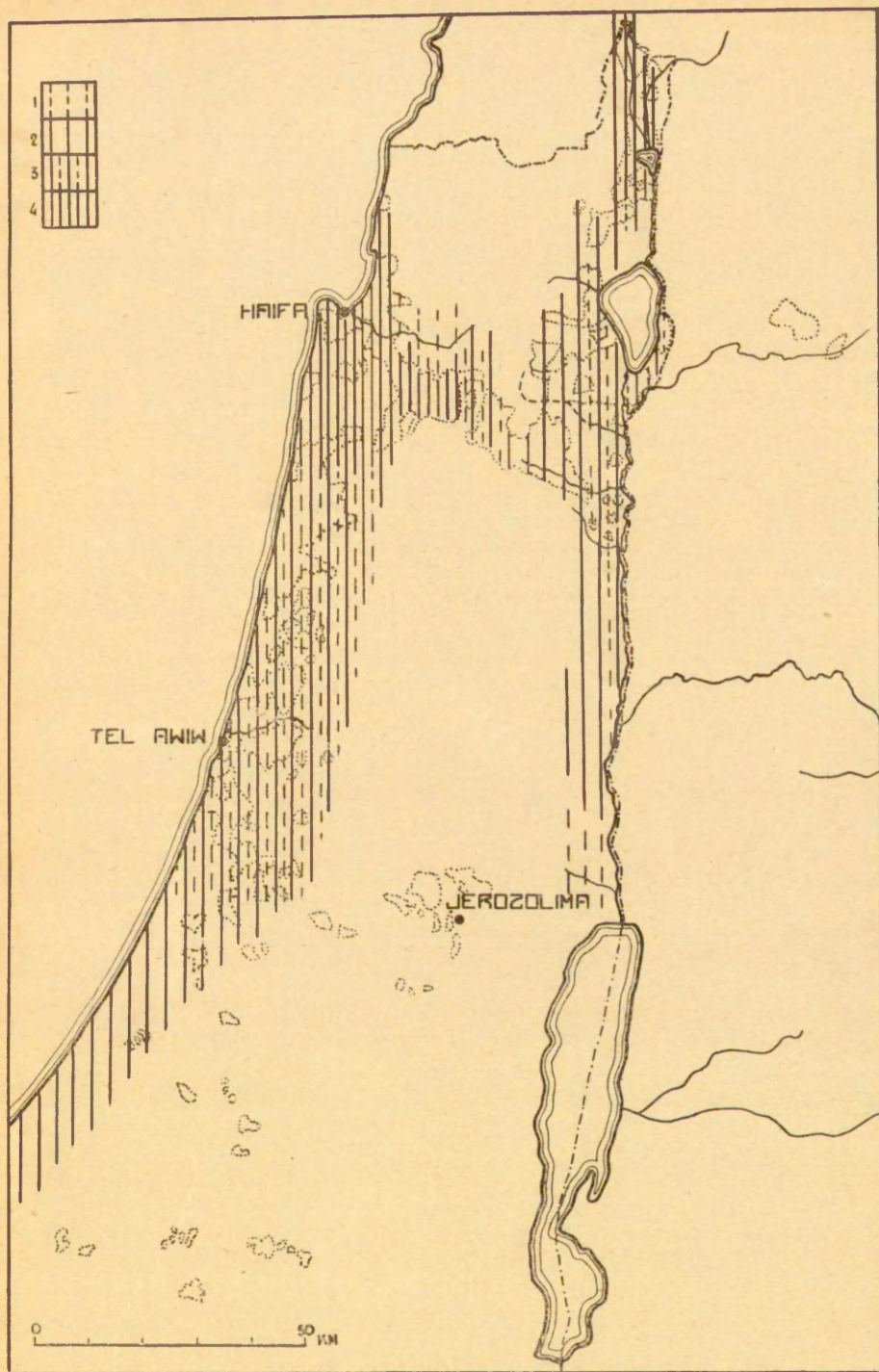
Ilość wód powierzchniowych i wglębnych jest w Palestynie dość znaczna, natomiast eksploatacja ich pozostawia nie jedno do życzenia. Tym czasem sprawa odpowiedniej gospodarki wodnej posiada pierwszorzędne znaczenie, gdyż przy panujących stosunkach opadowych tylko sztuczne nawodnienie terenów może pozwolić na nowoczesne, intensyw-

¹⁾ W r. 1930 Komisja J. H. Simpsona stwierdziła o 1,239.741 dun. mniej czyli o ca 19%. Ziemią uprawną rząd nazywa tylko te tereny, które mogą być uprawiane przez przeciętnego Araba-fellacha, posługującego się posiadanymi obecnie narzędziami pracy.

²⁾ Bez plantacyj cytrusowych.

³⁾ Zachodzące obecnie przemiany w krajobrazie Palestyny świadczą, że obliczenia rządu są raczej niedostateczne. Potwierdzeniem tego może być wzrost ziemi uprawianej w Negew (okręg Beer-Szeba): w r. 1930/31 uprawiano 1,266.362 dun. zaś w r. 1934/35 — 2,109.234 dun., t. j. o 500.000 dun. więcej niż szacunek terenów uprawnych dokonany przez rząd (1,640.000 dun.).

ne rolnictwo. Inwentaryzacja zasobu wód w Palestynie napotyka na duże trudności. Rzeki są krótkie, o znacznych spadkach i wysychają prawie wszystkie w okresie posuchy. Dopływy morza Śródziemnego mają przeważnie zabagnione i malaryczne ujścia; na wzmiankę zasługuje Jarkon (na płn. od Tel-Awiwu) o średnim rocznym przepływie $8,5 \text{ m}^3/\text{sek.}$ Jordan na wschodzie ma znacznie więcej wody: do jez. Tyberiadzkiego wlewa przeciętnie $30 \text{ m}^3/\text{sek.}$, zaś do morza Martwego $75\text{—}90 \text{ m}^3/\text{sek.}$ w zależności od pory roku. Dopływ Jordanu Jarmuk wlewa co najmniej $6 \text{ m}^3/\text{sek.}$ wody w lecie, zaś ok. $1000 \text{ m}^3/\text{sek.}$ zimą. Inne rzeczki mają znacznie mniej wody. Do najważniejszych należą Ain Medawara (wpada do jez. Tyberiadzkiego) — $3,5 \text{ m}^3/\text{sek.}$, Ain ed Duk — $10 \text{ m}^3/\text{sek.}$, Ain es Sułtan (około Jerycha) — ca $10 \text{ m}^3/\text{sek.}$, Ain el Audża — $25 \text{ m}^3/\text{sek.}$, Ain Charod — $10 \text{ m}^3/\text{sek.}$ i inne. Rzeczki nie wysychające w lecie są zasilane wodami podziemnymi, których cyrkulacja nie jest dostatecznie znana. Powinna ona być dość znaczna, gdyż wielka ilość opadów wsiąka w łatwo przepuszczalną glebę. Woda gruntowa występuje na różnej głębokości. Na nizinach nadbrzeżnych poziom jej waha się w granicach $15\text{—}200 \text{ m}$, utrzymując się wyżej na północy. Wydajność studzien — do $200 \text{ m}^3/\text{godz.}$ W innych częściach kraju leży przeciętny poziom wody znacznie niżej i z reguły są potrzebne głębokie (i kosztowne) wiercenia. Żydowska kolonia Beer-Tuwia (na pld.) ma 4 studnie głębokości $80\text{—}90 \text{ m}$ o wydajności $120\text{—}130 \text{ m}^3/\text{godz.}$ Na płn. skraju w kolonii Jawniel studnia głębokości 80 m daje $350 \text{ m}^3/\text{godz.}$ Należy jednak zaznaczyć, że bardzo często wiercenia napotykały na wodę słoną albo zgoliły pozostały bez rezultatu. Nie mogąc na tym miejscu opisywać wyników wierceń podamy ogólne rezultaty przedsięwziętych w r. 1936 badań hydrologicznych na niektórych obszarach Palestyny. Badania szły w kierunku ustalenia zasobów wody i ilości dającej się nawodnić ziemi. Wykazały one, że wydajność wody na obszarach badanych sięga $421.448 \text{ m}^3/\text{godz.}$, przy pomocy których można nawodnić $2.148.695 \text{ dun.}$ ziemi. Obecnie obszarów irygowanych jest tylko 350.000 dun. : daleko więc jeszcze do pełnego wykorzystania zasobów wodnych w Palestynie. Z drugiej strony trzeba nadmienić, że istniejące źródła są częstokroć eksploatowane niewłaściwie: istnieją np. plantacje posiadające własne studnie i zużywające około 2.000 m^3 wody na 1 dun. rocznie, podczas gdy wystarczy $800\text{—}1000 \text{ m}^3$. Takie marnotrawstwo wody mogło powstać tylko na skutek nienależytej organizacji gospodarki irygacyjnej. Badania wykazują, że na dotychczas istniejących nieuprawianych terenach i przy prawidłowym i racjonalnym eksploatowaniu wód możliwe jest powołanie do życia jeszcze około 65.000 nowych gospodarstw, t. zn. osiedlenie około 270.000 ludności rolniczej. Oprócz tego istnieją znaczne obszary, dotychczas nie brane w rachun-

Możliwości nawodnienia gruntów w Palestynie. — Possibilités d'irrigation des terrains de la Palestine.

Skala — échelle: można nawozić: 1) 1—30% gruntów 2) 30—50% gruntów
pour être irrigués. de terrains de terrains

3) 50—60% gruntów 4) 100% gruntów
de terrains de terrains

Linia kropkowana ogranicza grunty żydowskie. — La ligne en pointillé indique les terrains juifs.

bę, które przy odpowiednich inwestycjach również mogą się nadać do osadnictwa (produkcja owoców w górach). Doliczając do tego jeszcze mieszkańców wsi zatrudnionych w innych zawodach można podnieść ogólną pojemność ludnościową wsi palestyńskiej do 350.000 osób. Obliczenie powyższe jest rezultatem bardzo ostrożnej kalkulacji. Ponieważ wzrost wsi pociąga za sobą rozwój miast, przeto licząc tylko po 2 mieszkańców miast na jednego rolnika, dochodzi się do wniosku, że istnieje możliwość zwiększenia zaludnienia miejskiego o ca 600.000 ludzi. Już ten przybliżony rachunek, oparty na analizie stosunków rolniczych wykazuje, że w Palestynie jest miejsce prawie na **1 milion** ludzi; rzeczywistość zaś może sprawić różne niespodzianki, jak to już raz było po orzeczeniu Komisji J. H. Simpsona w r. 1930¹⁾.

IV.

Powyższe obliczenia dotyczą Palestyny w jej obecnych granicach politycznych. Należy jednak pamiętać, że Żydzi nigdy nie wyrzekli się swoich słusznych praw do Transjordanii i w dalszym ciągu wierzą, że wcześniej czy później kraj ten, 2 razy większy niż Palestyna Zachodnia, zostanie udostępniony dla ich kolonizacji. Tym czasem wykazany tutaj możliwościom został zadany potężny cios w postaci zaleceń Komisji lorda Peela. Jak wiemy Komisja ta w wyniku kilkumiesięcznych badań doszła do wniosku, że mandat palestyński jest niewykonalny i zaleciła równie trudny do wykonania plan podziału Palestyny na 3 nierówne pod każdym względem części: mniejszą część — państwo żydowskie, większą — państwo arabskie (w połączeniu z Transjordanią) i niewielkie terytorium mandatowe, mające objąć miejsca święte i korytarz do morza. Abstrahując od całego szeregu momentów ekonomicznych uznać należy projekt podziału Palestyny z punktu widzenia geograficznego za błąd, wynikający z niedostatecznego zrozumienia przez członków Komisji Królewskiej geopolitycznego stanowiska Palestyny. Główną cechą Palestyny jest p o m o s t o w o ś ć między anakumena pustyni arabskiej ze wschodu i subekumena morza Śródziemnego z zachodu. Jako pomost stanowi Palestyna jedną całość zarówno pod względem stosunków geologicznych i geograficznych, jak i dziejów historycznych. Splot szlaków komunikacyjnych i ścieranie się wpływów różnych cywilizacji wytworzyły na tych ziemiach ogromne napięcie sił duchowych i fizycznych oraz wielką ruchliwość życia, przy czym znaczenie tego węzła komuni-

¹⁾ Komisja J. H. Simpsona została wysłana do Palestyny po rozruchach arabskich w r. 1929. Doszła ona do wniosku, że pojemność ludnościowa Palestyny jest wyczerpana i nie ma miejsca na dalszą imigrację żydowską. Wiemy zaś, że gwałtowny rozwój Palestyny wypadł właśnie w latach 1932/33, zaś po roku 1930 wjechało do kraju około 200 tys. żydowskich imigrantów.

kacyjnego nie zmniejszyło się również i w czasach obecnych, gdyż przez Palestynę przebiega wielki szlak morsko-lądowy łączący Europę Zachodnią z krajami Bliskiego Wschodu. Palestyna jest więc bramą wypadową na Bliski Wschód. Historia, widziana przez pryzmat geografii wykazuje, że większość prowadzonych wojen, oprócz podłoża ekonomicznego, ma również świadomą lub nieświadomą tendencję do opanowania zwartych jednostek geograficznych. Dalej widzimy, że na wszelkich przewężeniach (pomostach) powstaje mniejsza ilość państw zwartych, obejmujących pomost przeważnie w całości. Rozczłonkowanie pomostu staje się przyczyną politycznego upadku organizmów państwowych¹⁾. Palestyna została już raz rozdzielona. Utworzony na obszarze Transjordanii emirat — twór sztuczny — skazany jest na polityczną, ekonomiczną i kulturalną wegetację, nie mając żadnych widoków rozwoju. Z drugiej strony, Palestyna pozbawiona swego naturalnego zaplecza, dusi się w ciasnych granicach. Należy sobie również zdać sprawę, że projektowane państwo żydowskie jest naturalną linią brzegową arabskiego zaplecza i zupełnie zrozumiałym będzie dążenie państwa arabskiego do opanowania tej linii, stanowiącej potężny czynnik rozwojowy dla całej Palestyny. Podział jednostki geograficznej, o wyraźnie skryształizowanym obliczu geopolitycznym, jest grobem dla możliwości rozwojowych obu mających powstać państw. Podetnie on zdecydowanie przyszłość Palestyny, która jest przede wszystkim predystynowana na stację rozdzielczą jej wielkiego muzułmańskiego zaplecza, liczącego kilkanaście milionów zupełnie biernej gospodarczo ludności, a w dalszej perspektywie i Indyj.

Utworzenie Państwa Żydowskiego na skrawku terytorium palestyńskiego jest jednocześnie przekreśleniem możliwości kolonizacyjnych. Już w chwili obecnej gęstość zaludnienia na tym obszarze wynosi 140 ludzi na km². Przypuszczenia, jakoby można jeszcze bardziej zagęścić ludność, są oparte na mylnych podstawach. Porównanie z wysoko uprzemysłowionymi państwami europejskimi Belgią, Anglią i Niemcami nie wytrzymuje krytyki. Należy uprzytomnić sobie, że przemysł tych państw, umożliwiający tak wielkie zagęszczenie ludności, opiera się na wiekowej tradycji i na ogromnym zasięgu rynków zbytu, wytworzonych żmudnymi wysiłkami wielu pokoleń. Palestyna nie ma ani takiego przemysłu ani takich rynków zbytu i, wątpliwym jest, czy w ogóle może osiągnąć taki poziom. Próby zbyt wielkiego zagęszczenia ludności w ewentualnym Państwie Żydowskim byłyby zbyt ryzykownym eksperymentem, mo-

¹⁾ W tym świetle stają się jasne tendencje Polski Jagiellonów, Francji, współczesnych Niemiec.

gącym zachwiać równowagę ekonomiczną i polityczną¹⁾. Co zaś oznacza ograniczenie imigracji żydowskiej do Palestyny, widzieliśmy na przykładzie r. 1936. Należy sobie zdać sprawę, że koniunktura palestyńska jeszcze długo będzie zależeć od dopływu imigrantów i od kapitałów przez nich inwestowanych. Jeżeli mamy stanąć na stanowisku, że istnieją obiektywne przyczyny, zmuszające Żydów polskich do emigracji, to jest rzeczą niewątpliwą, że tylko emigracja do Palestyny może mieć cechy trwałego zjawiska i widoki popularności wśród mas żydowskich. Podział Palestyny przekreśla wszelkie nadzieje i możliwości dalszej emigracji. Nie rozwiązując w ten sposób kwestii żydowskiej w licznych krajach Europy, stanie się jednocześnie kością niezgody na Bliskim Wschodzie, przyczyną niewątpliwych zatargów, tym trudniejszych do ominięcia i tym cięższych do złagodzenia, że obie strony będą miały, z punktu widzenia stosunków naturalnych słuszne i niesporne racje. Nie ulega bowiem wątpliwości, że poszczególne części oddzielone są ważnym składnikiem reszty i, jeżeli mamy być obiektywni, są one tak samo niezbędne dla rozwoju Państwa Żydowskiego jak i Arabskiego.

B I B L I O G R A F I A.

1. A b e l R. P.: Géographie de la Palestine. T. I. Géographie physique et historique. Paris, 1935. — 2. A s h b e l D.: Das Klima Palaestinas. A. Die Niederschlagsverhältnisse. Berlin, 1930. — 3. B i u l e t y n P a l e s t y ŋ s k i. Wydawnictwo Żyd. Fund. Narod. Warszawa, 1937. — 4. G o t t m a n J.: L'irrigation en Palestine. Annales de Géographie. T. XLIV, Nr. 248. Paris, 1935. — 5. G o t t m a n J.: The pioneer fringe in Palestine. Settlements possibilities south and east of the Holy Land. Geographical Review. Vol. XXVII, Nr. 4. New York, 1937. — 6. G r a n o w s k y A.: Die Bodenfrage und der jüdische Aufbau in Palästina. Wien, 1931. — 7. G r a n o w s k y A.: O ziemię Palestyny. Jerozolima, 1936. — 8. P a l e s t y n a i B l i s k i W s c h ó d, organ polsko-palestyńskiej izby handlowej. Warszawa, roczniki 1935—1937. — 9. P a w l o w s k i St.: O kolonizacji i emigracji Żydów. Warszawa, 1937. — 10. P i c a r d L. and S o l o m o n i c a P.: On the geology of the Gaza-Beersheba District. Jerusalem, 1936. — 11. S i m p s o n J. H.: Palestine. Report on Immigration, Land Settlement and Development. London, 1930. — 12. T r i e t s c h D.: Jüdische Emigration und Kolonisation. Berlin—Wien, 1923.

¹⁾ Należy sobie również uprzytomnić, że z obszaru 4,884.000 dun. projektowanego Państwa Żydowskiego do Żydów należy tylko 1,225.000 dun., do Arabów — 3,200.000, własnością zaś rządu jest 460.000 dun. Ludność arabska wynosi 45% ogółu zaludnienia. Jej przyrost naturalny, znacznie większy niż żydowski, ma tendencje wzrastające. U Żydów natomiast na odwrót — po pewnym czasie należy się spodziewać spadku przyrostu naturalnego. Te tendencje rozwojowe ludności ograniczają w znacznym stopniu i tak już niewielką pojemność populacyjną projektowanego Państwa Żydowskiego.

R é s u m é.

I. La colonisation juive en Palestine commença à l'époque de la plus grande décadence économique et culturelle de ce pays. Déclenchée par les effroyables conditions politiques dans lesquelles se trouvèrent à la fin du siècle passé les Juifs de la Russie, pendant plus de 50 ans elle traversa des périodes alternatives de hauts et de bas. Après la Grande Guerre seulement, la déclaration de Balfour et le mandat de la S. D. N. délivré à l'Angleterre réglèrent le côté politique et juridique du problème palestinien et, de ce fait, créèrent une large base à l'immigration et à la colonisation juives. Les progrès de l'immigration après la guerre sont illustrés par les chiffres qu'on trouve au commencement du présent travail. Depuis 1932, on constate un fort accroissement de l'immigration causé par les conditions économiques et politico-juridiques défavorables qui ne cessent d'empirer, dans les pays de l'Europe centrale et orientale. Par contre, la demande accrue des marchés palestiniens a créé des conditions favorables pour le placement des capitaux dont l'activité géographique transforme le paysage de la Terre Sainte jusqu'à le rendre inéconnaissable. La crise de l'immigration qui survint en 1936 doit être imputée à la guerre italo-abyssine, aux troubles suscités par les Arabes et, en premier lieu, aux limitations dictées par le gouvernement palestinien. La carte 1 montre la répartition de la population juives dans la Palestine. La population urbaine compte plus de 310.000 Juifs, la population rurale-plus de 100.000. Les tableaux 1 et 2 montrent l'accroissement de la population juives dans les villes et la répartition de la population rurale et des colonies juives, et les chiffres ci-après — l'évolution de la population agricole de 1900 à 1936. Actuellement la propriété foncière juive s'élève à 1,400.000 dounams, ou environ 5% de la superficie totale de la Palestine. Les Juifs se rendent acquéreurs de terrains en les achetant à des propriétaires particuliers. Nous trouvons ce système erroné, car il immobilise de grands capitaux et ramène tout le problème à une entreprise privée. Il faudrait plutôt engager une action politique visant, p. ex., à une réforme agraire appropriée, quoi d'ailleurs le gouvernement palestinien est obligé en vertu des par. 2 et 6 du mandat palestinien. Cependant le gouvernement ne favorise guère la colonisation juive, ainsi, p. ex., des 763.445 dounams de terre cultivable appartenant à l'état les Juifs n'ont obtenu que 17.408 doun. (2,3%) tandis que les Arabes en eurent ca 350.000 doun. La carte 2 représente la répartition des terrains juifs dont 425.933 doun. ont été améliorés par les colons. Grâce à ces travaux, encore environ 450.000 doun. de terrains non juifs ont été rendus propres à la culture intensive. Le progrès de la colonisation juive amène à sa suite la réduction de la superficie de terre constituant une unité d'exploitation: dans l'arrondissement

de la Samarie elle est tombée de 72 dounams à 11 dounams, dans la vallée de Jezréel de 164 dounams à 20 dounams et dans la colonie Herzlia de 109 doun. à 4 doun. seulement. Ceci entraîne également une augmentation de la densité de la population. Ainsi, p. ex., sur les terrains de 9 colonies juives à superficie totale de 170.142 doun., avant la colonisation juive nous trouvons 2.444 habitants; à présent leur nombre s'est élevé à 17.675. En même temps augmente la valeur de la production agricole du pays: en 1936 elle montait déjà à 7.000.000 livres sterling dont 37% sont fournis par les Juifs qui ne constituent cependant que 18% de la population agricole de la Palestine. L'augmentation de la production agricole de la Palestine en 1932—1936 est représentée dans le tabl. 3. Le développement de l'industrie juive est illustré par les chiffres ci-après: en 1921—1858 usines, 500.000 liv. sterl. de capital investi, 4.580 ouvriers, et 4.615 usines, 8.600.000 liv. sterl. de capital, 33.000 ouvriers en 1936. L'importation palestinienne s'est élevé de 6.022.000 liv. sterl. en 1921 à 13.979.023 liv. sterl. en 1936.

II. Le tabl. 4 représente l'émigration des Juifs de Pologne en Palestine comparée à l'émigration totale de Pologne et à l'immigration totale en Palestine. Les émigrants de Pologne se recrutent surtout parmi les ouvriers (haloutzim), les petits bourgeois et les artisans (le tabl. 5). Le tabl. 6 représente l'échange de marchandises entre la Pologne et la Palestine. Le solde du commerce polono-palestinien, actif pour la Pologne, constitue, au cours de la dernière année 18—20% du solde actif total du commerce polonais pour une période, où l'exportation entière pour la Palestine ne dépassait guère 1% de l'exportation totale de la Pologne.

III. La capacité de population de la Palestine et, par conséquent, ses possibilités de colonisation dépendent de ses réserves de terre et des méthodes de culture agraire et industrielle, tout compte fait des conditions climatiques et hydrographiques du pays et de sa situation géopolitique. Le gouvernement évalue à 9.423.741 doun. les terrains cultivables. L'Agence Juive a évalué ces terrains à environs 30% au-dessus de l'évaluation gouvernementale, et ses calculs nous paraissent plus justes, car nous avons pu noter nombre de faits concernant la Palestine et qui infirment les données du gouvernement. Un autre problème important est celui de l'eau, car seuls des terrains irrigués peuvent être cultivés intensivement et par des méthodes modernes. La carte 2 donne un tableau des possibilités d'irrigation des terrains de la Palestine. L'exploration des terrains marqués sur la carte a démontré que la réserve d'eau atteint 421.448 m³/heure, au moyen de quoi on peut irriguer 2.148.695 dounams. Sur les terrains encore libres peut s'établir une population rurale de 350.000 habitants dont 270.000 agriculteurs, ce entraînerait aussi une augmentation de la population urbaine d'en-

viron 600.000 habitants. Il s'en suit donc qu'il y a encore place en Palestine pour 1 million d'habitants environ, et cela si on met à profit seulement les possibilités que nous offre l'agriculture.

IV. Ces calculs portent sur la Palestine entière dans ses frontières actuelles. Le partage projeté de la Palestine en trois parties porterait un coup mortal à ses possibilités de colonisation et de développement. La Palestine doit être embrassée entière par un seul organisme d'état, car sa principale caractéristique géopolitique, c'est la situation de „pont“, et l'histoire nous enseigne que seulement un organisme embrassant un „pont“ tout entier peut se développer et prospérer. La Palestine partagée perdait toute son importance et d'une part, elle rendrait plus difficile encore la solution du problème juifs dans l'Europe centrale et orientale et deviendrait, d'autre part, une pomme de discorde en Proche Orient.

Recenzje (*Comptes-rendus*).

Polskie problemy migracyjne i kolonizacyjne.

J a n Z i e m i ń s k i: **Problem emigracji żydowskiej**. Warszawa, nakładem Związku pisarzy i publicystów emigracyjnych 1937, 74 str. i 17 map (w tekście).

Pożyteczna broszura Z i e m i ń s k i e g o J. składa się z 3-ch części. W pierwszej na 33 stronicach omówiono problem emigracji żydowskiej. Autor daje rzut oka na historię wędrówek żydowskich, omawia stanowisko Żydów w Polsce przedrozbiorowej oraz w epoce liberalizmu. W krótkim rzucie zarysowuje sedno współczesnego problemu żydowskiego oraz przedstawia dotychczasowy przebieg wychodźstwa żydowskiego. Wnioski autora idą po linii stwierdzenia gospodarczej i strukturalnej obcości elementu żydowskiego, jego względnego nadmiaru liczebnego, konkurencji z ludnością autochtonną i niezdrowej struktury gospodarczej. Autor zdaje sobie jednakowoż sprawę, że „problem stoi przed nami w formie najtrudniejszej: dla podaży emigracyjnej, obejmującej minimalnie 1 milion ludzi — należy znaleźć nowe rynki emigracyjne i zmobilizować niezbędne kapitały w okresie zahamowania ruchów migracyjnych i zamrożenia płynności kapitałów“. Część druga broszury zawiera „oświadczenia polskie i żydowskie w sprawie problemu emigracji żydowskiej“, jako też 20 tablic statystycznych, ilustrujących rozmieszczenie Żydów w świecie i w Polsce, ich strukturę zawodową oraz wychodźstwo. Całości dopełnia 17 map i wykresów, przedstawiających problemy dyskutowane w tekście.

Strona zewnętrzna broszury zarówno map jak i tekstu bez zarzutu.

Różne.

Kalendarz I. K. C. na rok 1938. Rocznik XI. Kraków, 1937, str. 244.

W naukowej części Kalendarza znajdujemy syntetyczny artykuł J. St. B y s t r o n i a o polskich grupach etnicznych ilustrowany przejrzystą mapką M. B y t n a r ó w n y. O geograficznym zróżnicowaniu odzieży ludowej w Polsce pisze K. M o s z y ń s k i, którego drugi artykuł o regionalnych zwyczajach dorocznych również zasługuje na wzmiankę. Obie rozprawki starannie i celowo ilustrowane. Zamyka ten dział artykuł T. S e w e r y n a poświęcony polskiej sztuce ludowej. Tematowo pokrewna jest rozprawa Z. A m e i s e n o w e j o strojach ludo-

wych z przed 100 lat w nieznanymi rysunkach Preka i Kisielińskiego.

Poza tym Kalendarz zawiera mnóstwo drobnych notatek opartych na oryginalnych badaniach. Z ważniejszych wymienimy mapy W. Miłaty dotyczące klimatologii Polski i Karpat (str. 147—149, 163, 216), St. Leszczyckiego (156) i T. Czortę (156). Pomiarom magnetycznym na Śląsku poświęcono również notatkę i mapkę (147). Po raz pierwszy w Polsce ogłoszono dwa systematyczne opracowania profilów kaulalnych (144—146).

Na specjalną jednak uwagę zasługuje notatka J. Smoleńskiego o Polsce wśród państw przeludnionych, gdzie Autor, wprowadzając pojęcie przyrostu przestrzennego t. zn. przyrostu naturalnego na km², wykazuje niezbicie, „że państwem mającym najwyższy przyrost naturalny ludności na 1 km² jest Polska”.

Z przeglądu treści Kalendarza wynika, że wydawnictwo zawiera dużo cennego i starannie zebranego wartościowego materiału naukowego, a dzięki temu, że rozchodzi się w wysokim nakładzie spełnia niezwykle pożyteczną rolę popularyzatorską, składając piękne świadectwo żmudnemu wysiłkowi zakonspirowanej Redakcji. W. O.

Nauka a obrona państwa. Cykl odczytów wygłoszonych w roku akad. 1936/37. Kraków, Powszechne Wykłady Uniw. Jagiell., 1937, str. 160.

Publikacja zawiera 10 odczytów, wygłoszonych przez profesorów i docentów Uniwersytetu Jagiellońskiego z zakresu ich specjalności na temat dorobku, potrzeb i roli odnośnych gałęzi wiedzy w dziele organizowania obrony państwa. Odczyty objęły zakres nauk przyrodniczych. Publikacja podaje je *in extenso*. Podany poniżej spis autorów i tematów pozwoli na zorientowanie Czytelnika w całości: J. Nowak: Surowce kopalne Polski; J. Włodęk: Mobilizacja nauk rolniczych I: Produkcja roślinna; T. Marchlewski: Mobilizacja rolnictwa II: Produkcja zwierzęca; E. Chodźicki: Rola lasu w obronności Państwa; W. Ormicki: Rola geografii rolniczej w planowaniu obrony Państwa; L. Marchlewski: Chemia na usługach obrony Państwa; F. Walter: Mobilizacja medycyny dla obrony Państwa; J. Nowak: Walka z niewidzialnym wrogiem; E. Godlewski: Troska o młode pokolenie; J. Smoleński: Zagadnienia demograficzne i ich znaczenie dla Państwa. Ponadto książka zawiera dwa przemówienia J. M. Rektora prof. dr Wład. Szafra na temat znaczenia nauki dla organizacji obrony Państwa.

8212/10

S P I S T R E Ś C I:

	Str.
Śp. prof. dr Stanisław Tomasz Nowakowski (wspomnienie pośmiertne)	41
A d a m G a d o m s k i: Problem „suchych“ wód, dolin, kotłów, żlebów, przełęczy i wierzchów w Tatrach. (<i>Le problème des eaux et vallées, des cirques, thalwegs, cols et sommets secs de la Tatra</i>)	43
W i k t o r O r m i c k i: Miasta w województwie białostockim. (<i>Les villes de la voïvodie de Białystok</i>)	48
A, M e l e z i n: Niektóre zdobycze żydowskiej kolonizacji w Palestynie i jej perspektywy na przyszłość. (<i>Quelques acquisitions de la colonisation juive en Palestine et ses perspectives pour l'avenir</i>)	58
Recenzje (<i>Comptes-rendus</i>)	77

**REDAKCJA: W. Ormicki i M. Klimaszewski, Kraków, ul. Grodzka 64,
Telefon 146-99.**

**ADMINISTRACJA: Kraków-Dębniki, ul. Barska 41, Konto P. K. O. 409.870.
Telefon 146-30.**

**Przedpłata roczna wynosi 6 zł., cena pojedynczego zeszytu 2— zł.,
podwójnego 4— zł.**

Redaktor odpowiedzialny: DR WIKTOR ORMICKI.

Odbito w Drukarni „Orbis”, Kraków-Dębniki, Barska 41.